

T.C.
YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

KARAKALPAK TÜRKLERİ
ESKİ HALK İNANÇLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Svetlana MADİYAROVA

HAZİRAN 2017

KARAKALPAK TÜRKLERİ

ESKİ HALK İNANÇLARI

Svetlana MADİYAROVA

TARAFINDAN

YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ'NE

SUNULAN TEZ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZİRAN 2017

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

Enstitü Müdür V.

Bu tezin Yüksek Lisans Derecesi için gereken bütün şartları sağladığımı tasdik ederim.

Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR

Anabilim Dalı Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığını kabul ederiz.

Prof. Dr. Salih YILMAZ

Danışman

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Salih YILMAZ (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. M. Akif FİDAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Uğur ALTUĞ (Çankırı Karatekin Üniversitesi).

İNTİHAL

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orjinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı : Svetlana MADİYAROVA

İmza

ÖZET

KARAKALPAK TÜRKLERİ ESKİ HALK İNANÇLARI

Madiyarova, Svetlana

YL, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Salih YILMAZ

Haziran 2017, IX+69 Sayfa

Bu tez, Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde Özerk olarak yaşayan Karakalpakların inanışlarını ele alır. Giriş bölümü Karakalpakların tarihini kısa bir şekilde irdeler. Birinci bölümde Karakalpakların sosyal ve ekonomik hayatları kısa bir şekilde ele alındıktan sonra, Karakalpakların inanışları incelenmektedir.

İkinci bölümde Karakalpakların hayvan kültürü irdelenmekte ve Karakalpakların yaşamlarında önemli rol oynamış başlıca hayvanlar teker teker ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karakalpak Türkleri, İnanışlar, Karakalpak Gelenekleri, Halk Kültürü

ABSTRACT

OLD FOLK BELIEFS OF KARAKALPAK TURKS

Madiyarova, Svetlana

MA, History Department

Supirvisor: Prof. Dr. Salih YILMAZ

Haziran 2017, IX+69 Pages

This thesis deals with the beliefs of Karakalpaks living autonomously within the boundaries of Republic of Uzbekistan. The introduction briefly examines the history of the Karakalpaks. In the first part, after the social and economic life of the Karakalpaks are briefly discussed, the beliefs of the Karakalpaks are examined.

In the second part, the customs and customs of Karakalpaks are examined and the main animals that play an important role in the lives of the Karakalpaks are handled one by one.

Key Words: Karakalpak Turks, Religion, Customs of Karakalpaks, Folk Culture

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ.....	1
KARAKALPAK TÜRKLERİ TARİHİ.....	1

I. BÖLÜM

1. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

İLE ESKİ İNANÇLAR.....	5
1.1. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE SOSYAL HAYAT.....	5
1.2. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE EKONOMİ.....	6
1.3. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE ESKİ İNANÇLAR.....	6
1.3.1. Ruhçuluk, Cadıcılık (Demonoloji).....	8
1.3.2. Atalar Kültü.....	14
1.3.3. Ateş.....	16
1.3.4. Doğa Kültü.....	18

1.3.5. Evlenme Kültü.....	25
---------------------------	----

II. BÖLÜM

2.1. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE HAYVAN KÜLTÜ.....	27
2.1.1. Hayvan Kültü.....	27
2.1.1.1. Öküz.....	27
2.1.1.2. Yılan.....	31
2.1.1.3. At.....	32
2.1.1.4. Koyun.....	34
2.1.1.5. Deve.....	35
2.1.1.6. Köpek.....	36
2.1.1.7. Tavuk.....	38
2.1.2. Yabani Hayvanlar.....	39
2.1.2.1. Kurt.....	39
2.1.2.2. Kaplan.....	41
2.1.2.3. Balık.....	42
2.1.2.4. Kurbağa.....	43
2.1.2.5. Domuz.....	44
2.1.2.6. Kartal.....	46
2.1.2.7. Kuğu.....	47
2.1.2.8. Karga.....	48
2.1.2.9. Baykuş.....	49

SONUÇ.....	50
KAYNAKÇA	52

ŞEKİLLER LİSTESİ

ŞEKİLLER

Şekil 1 Çaprazlama Dikiş, Artı Şeklindeki Nakış.....	60
Şekil 2 Takke (Takıya) Adlı Baş Giysisindeki “Muyuz” Şeklindeki Nakış.....	61
Şekil 3 “Muyuz” Adlı Nakış Modeli.....	61
Şekil 4 Kızıl Kimeşek	62
Şekil 5 Takı Alt Askısının Ucu: Baka Tuyme.....	63
Şekil 6 Ak Kimeşek	64
Şekil 7 Kızıl Kimeşek: Düğün Kıyafeti (Kadının Duruşu Karakuşu Hatırlatıyor.).....	65
Şekil 8 Saukele	66
Şekil 9 Ayşık Gilt Şalgış.....	67
Şekil 10 Kaplan Tırnaklı Bilezik Uçları.....	68
Harita 1 Aral Gölü Çevresi Eski Yerleşim Yerlerini Gösterir Harita.....	69

ÖNSÖZ

Günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde özerk bir devlet olarak varlığını sürdüren Karakalpakistan ve bu coğrafyada yaşayan Karakalpak Türkleri üzerine Türkiye’de yapılan çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Karakalpak Türkleri üzerine daha çok edebiyat/dil ve tarih alanında çalışmalar mevcuttur. Karakalpak Türkleri Edebiyatı ve Dili üzerine Pamukkale Üniversitesi’nden Prof. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR’un önemli çalışmaları vardır. Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi konusunda ise Karakalpakistan’ın en önemli akademisyenlerinden Prof. Dr. Sabır KAMALOV’un öğrencisi olan Prof. Dr. Salih YILMAZ’ın çalışmaları vardır. Bizler bu çalışmalara destek olması hasebiyle “Karakalpak Türkleri Halk İnançları” üzerine çalışmayı uygun bulduk. Karakalpakların halk inançlarının kaynağı aslında Hun/Göktürk dönemleriyle bağlantılıdır. Orta Asya’da yaşayan Türk topluluklarının halk inançları genelde birbirine benziyorsa da etkileşim içerisinde buldukları topluluklarla bağlantılı olarak bazı farklılıklar da vardır. Karakalpaklar daha çok Kıpçak özelliklerini gösteriyorlarsa da Oğuz gruplarıyla da etkileşim içerisinde bulduklarından her iki Türk kanadının da özelliklerini taşımaktadırlar. Ayrıca Karakalpaklar geç dönemde yerleşik hayata geçtiklerinden hem sözlü kültür hem de halk inanışları hala canlılığını sürdürmektedir. Bu tezi hazırlarken bu konuda Karakalpakistan Bilimler Akademisinde yapılmış araştırmalar incelenmiş ve ayrıca bizzat şahit olduğumuz inançlar da işlenmiştir. Türk Dünyası içerisinde küçük bir dal olan Karakalpakların inançları aslında eski Türk inançlarının izlerini taşıması bakımından önemlidir. Bu tez umarım bundan sonraki çalışmalara ilham kaynağı olur.

Bu tez hazırlanırken tez hocam Prof. Dr. Salih YILMAZ’ın akademik yol göstericiliği oldukça aydınlatıcı olmuştur. Kendisi Karakalpakistan’da da tanınan ünlü bir Karakalpak uzmanı olarak bu konularda çalışmamıza vesile olduğundan öncelikle teşekkür ederim. Bunun yanında halk bilimci Rauşan KAMALOVA’ya, tarihçi babam İsmet MADİYAROV’a da şükranlarımı sunarım.

Svetlana MADİYAROVA

Ankara-2017

GİRİŞ

KARAKALPAK TÜRKLERİ TARİHİ

Amuderya bölgesi, Karakalpakların en başlıca yaşam yeri olmuştur. Amuderya (Ceyhun veya Öküz), Batı Türkistan'ın büyük nehridir. Orta Asya'nın iki nehri, Amuderya ve Sırderya, Batı Türkistan'ın iktisadi hayatında büyük rol oynamıştır. Amuderya'nın uzunluğu 2.400 km olup, başlangıcı, iki farklı taraftan gelen suların karıştığı yerin biraz ilerisindedir. Amuderya, Aral denizine döküldüğü yerde bir delta meydana getirmiştir.¹

Amuderya ve Aral gölü bölgesi, Karakalpakların MÖ VII-V ve XIII. yüzyıldan itibaren vatanıdır. Karakalpaklar bu bölgede kendi adlarıyla sahneye çıkmıştır. Bu bölgede yaşayan Orta Asya halkları, Oğuz boyundan Türkmenler, Kıpçak boyundan Kazaklar ve Horezm Özbekleri ile aynı kaderi paylaşmıştır. Orta Asya topraklarında, Baktria, Sogdiana, Parfa ve Horezm devletleri kurulmuştur. Her bir devlet kendine has inançlara, örf ve adetlere sahip idiler.

Karakalpaklar, Orta Asya'daki Türk boylarından bir halktır. Karakalpakların konuştuğu Karakalpakça, Çağatay Türkçesinden türemiştir. Karakalpaklarda, Oğuz ve Kanglı Türklerinin ve Kıpçak Türklerin halk edebiyatı iyi korunmuştur. Çünkü Karakalpaklar bu toplulukların topraklarında yaşamış ve onlarla karışmıştır. Örneğin, Karakalpakların *Alpamış* destanı Oğuzların kültürünü en iyi şekilde yansıtmaktadır. Karakalpakların *Koblan* ve *Toktamış* destanları ise Kıpçak kültürünü yansıtmaktadır.²

VII. yüzyılda kendi hanlığını kuran Türgiş halkı, yarım yüzyıl kadar ayakta kalabilmişler. Sonradan ikiye bölünen Türgiş halkı, "sarı" ve "kara" olarak anılmıştır. Bunlardan "sarı" olanlar, Mukrinler, günümüzdeki Kırgızların atalarıdır. "Kara" olanlar ise, Avarlar, Karakalpakların ataları diye düşünülmektedir. Özellikle Gumilev, bu fikri benimsemiş görünüyor. X-XI. yüzyılda da Avarların torunları veya bugünkü Karakalpakların ataları eski Rusya topraklarına Çerniye Klobuki ismi ile yerleşmiştir (1072). Her ne kadar Karakalpakların ismi taktıkları siyah şapkadan geldiği düşünülüyorsa da, bazı araştırmacılara göre bu isim saç modellerinden gelmektedir.

¹Ahmet Ardel, Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası. *Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992*,s. 7-54

²A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 49

Karakalpak klasik şairi Berdak, *Şecire* adındaki kitabında Karakalpak teriminin nasıl ortaya çıktığını şöyle anlatıyor:

Maliktin oğlu Razı-hak (Malikin oğlu Razı-hak)
Yaşlılığında koydu gulpak (Yaşlandığında perçem bırakmış)
Kiygen eken kara kalpak (Siyah bir şapka giymiş)
Şunnan kalpak bolgan eken (Buradan kalpak olmuş)³

Aitmuratov'a göre "gulpak" kelimesi Karakalpakça'da perçem anlamına geliyor. Karakalpak erkeklerin kel kafalarının ortasında uzattıkları perçeme "aydar" derler. Kadınlar ise kafalarının ön tarafındaki uzun saçlarını iki tarafa doğru örüp, ona "tulumşak" derlerdi. Tarihte Karakalpaklara Çerniye Klobuki demelerinin nedeni, perçem anlamına gelen "gulpak" kelimesinden geldiği düşünülüyor. Yani Aitmuratov'un demek istediği şey, Karakalpakların adının şapka anlamından değil de, erkeklerin kullandığı saç modelinden geldiğidir. Aitmuratov'a göre, Karakalpak teriminin 8 anlamı vardır: saç, perçem, örgülü saç, yüksek, ulu, kahraman, şapka. Karakalpak kelimesi bu anlamlardan türemiş olabilir.⁴

Karakalpakların kullandıkları bu saç modeli çoğu yerde önemsenmiş ve bahsedilmiştir. Karakalpak folklorunda altın aydarlı erkekleri anlatan masallar vardır. *Boz Oğlan* destanında, Boz Oğlan, altın aydarlı bir kahraman olarak gösteriliyor. Aydarı o kadar güzelmiş ki padişahın kızı ona aşık olmuştur. Boz Oğlanı şöyle anlatıyorlar: "*Kakilleri zer barak, aydarı altın at basınday (Kakilleri parlak, perçemi altın, atın başı gibi büyük)*".⁵ Başka bir örneği de Karakalpak halk müziğinde görebiliriz. Çok eski ve aynı zamanda çok sevilen bir müziğin adı Gulpak'tır. Gulpak kullanma geleneği günümüzde de devam etmektedir. Erkek çocukları 6-7 yaşlarına kadar, okula gitmeden önceki yıllarında "gulpak" (aydar) kullanırlar ve kız çocukları "tulumşak" yaparlar.

Karakalpakların etnografik araştırmalarına göre, Karakalpakların eski baş giyim kültüründe "kalpak" adında bir baş giysisi yoktur. Karakalpaklar, "şögirme" dedikleri ve koyun derisinden yapılan şapkayı kışın, yazın ise "takıya" dedikleri ince şapka kullanırlardı. Kadınların baş giyimine ise saukele, tumak ve örepek (başörtü) derlerdi. Saukele, İran dilinde kadın asker başlığı anlamına geliyordu. Kazak kadınları da "saukele"

³K. Ayımbetov, *Karakalpak Folklori*. Nukus 1977, s. 143

⁴D. Aitmuratov, *Tyurkskiye Etnonimi*. Nukus: Karakalpakstan 1968, s. 39

⁵J. Berdiyev, Folklor 'Gulpak' ham 'Kalpak' Terminleri Hakkında. *Vestnik* 3, 1993, s. 119-121

giymişlerdir. Karakalpak zanaatkârları “saukeleyi” altın ve gümüşten yaparlardı.⁶ Bu bilgilerden yola çıkacak olursak, “kalpak” kelimesinin kullanılmadığını görebiliriz ve “gulpak” kelimesinin zamanla değişip “kalpak” kelimesine dönüştüğünü ve Karagulpak yerine Karakalpak olarak tarihi eserlerde görüldüğü düşünülebilir.⁷

Yılmaz’ın görüşlerine göre ise Karakalpak halkının adı taktıkları şapkadan gelmektedir. “Karakalpakların bu ismi almalarının en büyük nedeni, başlarına taktıkları kara kalpaklardır”.⁸ Yılmaz, sonuç olarak şöyle devam etmektedir:

“XV. yüzyılda Altın Orda Devleti’nin yıkılmasıyla bağımsız yaşamaya başlayan bir kısım Türk kabileleri iç kargaşalar sebebiyle Sırderya ve Amuderya bölgelerine göç etmiştir. Bu bölgelerde yaşayan Kazaklar ve Özbekler de Altın Orda Devleti’nden kopan bu Türk kabilelerini başlarında bulunan kara kalpaklarından dolayı Karakalpaklar olarak adlandırmışlardır. Bu isim zamanla diğer bütün kavimlerce benimsenmiş, bu Türk kavminin genel adı olmuştur.”⁹

Karakalpaklar, kaynaklarda ilk defa 14. yüzyılın sonunda Sırderya boyunda oturan bir kavim olarak gösteriliyor. Karakalpaklar, Orta Asya Türklerinden olan Kıpçakların bir koludur. Uzlar, Peçenekler ve Hazarlarla akraba sayılan Karakalpaklar uzun süre Volga boylarında yaşamışlardır. 13. yüzyılda da Sırderya nehrinin aşağı kesimlerine göçerek yerleşik düzene geçtiler. Altın Orda Devletine bağlandılar. Altın Orda Devleti çökünce (1502) Kongratlarla birleşerek Güney Horezm’de bağımsız Aral Devleti’ni kurmuşlardır. Karakalpaklar, 17. yüzyılda Kalmukların baskınına uğrayan Kazaklarla birlikte Kalmuklara karşı savaşmış fakat yenilgiye uğradıktan sonra 1723’te Karakalpak Birliği dağılmıştır. Kalmuk Devleti, Çinliler tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra Karakalpaklar eski yurtlarına dönebilmiş ve Hive Hanlığına bağlanmıştır. Ruslar 17. yüzyıldan itibaren Türkistan’da yayılma politikasını yürütmeye başlamıştır. 1873’te Hive Hanlığı, Rus egemenliği altına girmek zorunda kalmıştır. Hive Hanlığının işgal edilmesiyle Karakalpakların bir kısmı, 1873’te Rusların himayesine geçmiştir.

Ruslar, Amuderya nehrinin sağ tarafında bulunan Karakalpakları kendi himayesine alırken, sol tarafında yaşayan Karakalpaklar Hive Hanlığı içerisinde bırakılmıştır. 1917’de Rusya Çarlığı yıkılmış ve yönetim Bolşeviklerin eline geçmiştir. Bu yönetim Türkistan’da

⁶ Resim 8, Savitskiy, 1976

⁷J. Berdiyev, Folklor ‘Gulpak’ ham ‘Kalpak’ Terminleri Hakkında. *Vestnik* 3, 1993, s. 119

⁸Salih Yılmaz, *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 5

⁹Salih Yılmaz, *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 6

da yayılmaya başlamış ve Karakalpakların yaşadığı Amuderya Bölümü yeni Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır. 1920'de Hive Hanlığına resmen son verilmiş ve Horezm Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur. Amuderya'nın sol tarafında yaşayan Karakalpaklar, Horezm Halk Cumhuriyeti içerisinde yer almışlardır. 1924'te Merkez Komite, Kazakistan Muhtar Cumhuriyeti'ne bağlı olmak üzere Karakalpak Muhtar Bölgesi'nin oluşmasına karar vermiştir. 1926'da bu karar onaylanmıştır. Bu onay Karakalpak Devleti'nin oluşumunun ilk belgesi olarak kabul edilir. 1930'da Karakalpak Muhtar Bölgesi Rusya'ya bağlanmış ve 1932'de muhtar bölgeden cumhuriyete dönüştürülmüştür. 1936'da SSCB Anayasasına göre Özbekistan'a bağlanmıştır.

1982'de Karakalpakistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü kazanmıştır. 1990'da Sovyet Birliği dağılmaya başlamış ve birçok devlet bağımsızlığını ilan etmiştir. 31 Ağustos 1991'de Özbek Sovyet Cumhuriyeti bağımsızlık kararını almıştır. Kasım 1991'de Karakalpakistan, Özbekistan'a bağlı olmak kaydıyla egemenliğini ilan etmiştir. Özbekistan 1992 yılında kabul ettiği anayasasında Karakalpakistan'ın özerk cumhuriyet statüsünü tasdik etmiştir. 9 Nisan 1993 yılında özerk Karakalpakistan Cumhuriyeti kendi anayasası, bayrağı ve istiklal marşını kabul etmiştir.

1 Eylül Özbekistan'da ve Karakalpakistan'da bağımsızlık bayramı olarak kutlanmaktadır. Bugün Karakalpakistan Özbekistan'a bağlı muhtar bir cumhuriyettir. Karakalpakların %92'si Karakalpakistan'da yaşamaktadır. Bunun dışında Özbekistan'ın Horezm, Fergana, Buhara, Semerkand gibi şehirlerinde, Kazakistan'da, Türkmenistan'da ve Rusya'nın Astrahan bölgesinde yaşamaktadırlar. Karakalpak bayrağı üç renkten oluşmaktadır. Mavi hayatın direği su olduğunu gösteriyor. Sarı renk Karakalpak bölgesinin büyük bölümünün sahradan oluştuğunu ifade ediyor. Yeşil renk yeni nesil ve geleceğe güven anlamını taşıyor. Bayraktaki ay, Karakalpak halkının Müslüman olduğunu ifade ediyor. Beş yıldız Karakalpak tarihinde önem taşıyan beş şehirdir. Bunlar Çimbay, Konirat, Hocaeli, Mangıt, ve Törtkül'dür.

Karakalpakistan devlet armasının sol tarafında pamuk, sağ tarafında pirinç başağı resimleri bulunmaktadır. Bunlar, Karakalpakların geleneksel ürünleridir. Dağlardan akan su Aral Gölü ve Amuderya'nın ifadesidir. Yukarıda sekizgen ve ay resmi Türk halklarının kardeşliğini ve İslamiyet'i temsil etmektedir.

I. BÖLÜM

1. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT İLE ESKİ İNANÇLAR

1.1. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE SOSYAL HAYAT

Karakalpak boylarının sosyal yapısı ve hayat tarzları, merkezi Asya'da boylar halinde yaşayan diğer Türk kavim ve toplulukların sosyal yapısıyla çok yakındır (Kazak, Türkmen, Özbek). Orta Asya'da yaşayan halkların (Özbek, Kazak, Türkmen, Tacik) hayat tarzlarını, bu bölgenin iklimi, akarsuların akım yönleri, gölleri, bitki örtüsü ve bu bölgede yaşayan hayvanlar belirlemiştir. Örneğin kuraklık, Karakalpakların kaderini etkileyen unsurların en önemlilerinden olmuştur. Orta Asya, tarihi zamanların başından beri tedrici bir kuraklığa sahne olmuştur. Kuraklık göçebelerin dolaştıkları araziye daraltarak onları, sahalarının dışında kalan yerleşik kültür içerisine karıştırmıştır.¹⁰

Karakalpak sosyal hayatını, Büyük İpek Yolu da etkilemiştir. İpek Yolu MÖ II. yüzyılda açılmıştır. Bu yol XV. yy.'la kadar önemini devam ettirmiştir. Bu yoldan, Çin'den Avrupa'ya ipek, Çin'e ise altın taşınmıştır. İpek Yolu, Orta Asya'dan geçtiği için kazancın bir kısmı oradaki halklar tarafından paylaşılıyordu. Bu yol sadece ticaret değil, aynı zamanda kültürel alışverişi sağlayan bir araçtı. Bu yüzden bu yolun üzerindeki topluluklar bu kültürün etkisi altında kalmıştır. İpek Yolu üzerinde kervansaraylar inşa edilmiştir. Tüccarlar buralarda kalıp bölgedeki esnafa iş sağlamış oluyorlardı. İpek Yolu sadece kara yolu değildi. Aynı zamanda su yolu da mevcuttu. Hindistan'dan Amuderya'ya, Horezm'den Kafkasya'ya ve Karadeniz'e ulaşılıyordu. Horezm ve Karakalpakistan bölgelerinde bulunan arkeolojik kalıntılar İpek Yolu için inşa edilen şehirlerin ve kasabaların kalıntıları mevcuttur.

¹⁰Ahmet Ardel, Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası. *Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992*,s. 23

Konargöçer olan Karakalpaklar “ru” diye adlandırdıkları boylara ayrılır ve aynı boydaki insanlar akraba sayılır. Bu yüzden de aynı boydaki Karakalpaklar birbiriyle evlenemezler. Bu katı kurallar halen devam etmektedir. Karakalpak boyları, “aul” olarak adlandırılan köylerde yaşarlar ve bu köyler hala vardır.

1.2. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE EKONOMİ

Karakalpaklar, eski zamanlardan beri buğday, darı, pirinç, arpa, mısır yetiştirmektedirler. Baklagillerden maş, fasulye, susam ve kendir mevcuttur. Susam ve kendirden yağ alıyorlardı. Yoncayı da hayvan besini olarak kullandıkları için yonca yetiştirirlerdi. Karpuz, kavun ve balkabağı, şalgam, soğan ve havuç sebze olarak yetiştiriliyordu. Bahçecilik Özbeklerden öğrenilmiş; üzüm, erik, şeftali, armut, elma yetiştiriyorlardı. Örneğin, Fergana'nın üzüm memleketi olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Çiftçilerin kullandıkları aletler, ağaç mala (pulluk), ketpen, orak, kürektir. Karakalpaklar, et ve süt ihtiyaçlarını hayvancılıkla uğraşarak karşılıyordu. Öküz ve inek bakmaya daha alışkınlardı. Keçi ve koyun da vardı ama çok yaygın değildi. Geçimini hayvanlarını satıp sağlıyorlardı. Ticareti Kazak, Türkmen ve Özbeklerle yaparlardı. Yün halılar, keçeler, yurt süs eşyalarını yapıp satarlardı.

1.3. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE ESKİ İNANÇLAR

Bazı araştırmalara göre, Karakalpakların bir zamanlar Zerdüştlük ile uğraştıkları söyleniyor. Ögel'e göre, Göktürk devletinin bazı göçebe Türk halkları ateşe tapmıştır. Yani Zerdüş dinini kabul etmişlerdir. Zerdüş dinine göre, insan öldükten sonra kemikleri etten temizlenip *ossuariumlara* konulur ve gömülürdü.¹¹ Göktürk Devletinin bölgesinde definler bu şekilde IX. yy.'a kadar sürmüştür. Bundan sonra da İslam kabul edilince bu gelenekler değişmiştir. Karakalpakların da bu inançlara sahip oldukları düşünülüyor. Hocaeli şehrinde, tarihi Mızdahkan kasabasında Cumart höyüğü (tepe) arkeolojik kazılarında bazı kaplar bulunmuştur. Bunların Zerdüştlere ait olduğu düşünülmektedir. MÖ VI-V. yy.'da Ahemenid İmparatorluğunun dini olan Zerdüştlük, önce Horezm'de (Baktria'da) ortaya çıkmış sonra başka memleketlere yayılmış olduğu düşünülmektedir. Hatta Avesta'nın vatanı, Aral gölü bölgesi olduğu düşünülmektedir.

¹¹Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 190

MÖ IV. yy.'da Güney Aral boylarında yaşayan topluluklarda Zoroastrizm dininin geleneklerinin yaygın olduğu tarihsel kanıtlarla ispatlanmıştır. Halk hikâyelerine göre Avesta'nın vatani Güney Aral bölgesidir. "Videvdat'ta "urvani" kelimesi – Urganç, "vurukşani" – Aral kelimesi, "arvididi" – Amuderya anlamına geldiği düşünülmektedir.

Karakalpakların Karatau bölgesi ile bağlı olan bir efsanesinde cenaze âdetinden bahsediliyor. Bu efsane Zerdüştlük gelenekleri ile bağlantılıdır. Çok eski zamanlarda, insanlar, yaşlanan anne-babalarını Karatau'a götürüp bırakırlarmış. Açlıktan ölen yaşlıların cesetlerini karıncalar, kuşlar ve böcekler yerlemiş. Sadece kemikleri kalınca, çocukları gelip onları toplar ve topraktan yapılmış taslara koyup götürürlermiş. Bir gün babasını Karatau'a sırtında götüren adam dinlenmek için oturmuş. Bunu gören ihtiyar gülmüş ve demiş ki: "Oğlum, ben de babamı Karatau'a götürürken aynı senin gibi bu yerde dinlenmiştim. Öküze doğan gün, dananın da başına gelir" diyerek sözünü bitirmiş. Bunu duyan adam üzülmüş ve babasını geri evine getirmiş ve saklamış. Bu toprakların padişahı hastalanmış ve onu kimse iyileştirememiş. İhtiyar, oğluna, şifa bitkileri nerede ve onlardan nasıl ilaç yapılacağını öğretmiş. Oğlu bu şekilde padişahı iyileştirmiştir. Padişah bunun üzerine "istediğini dile benden." Diyerek ona iyilikte bulunmak istemiştir. Adam da babasını evde sakladığını söylemiştir. Padişah da bundan sonra bu geleneği yasaklamıştır.¹²

Başka bir Şaman âdeti yine ölülerle ilgilidir. Karakalpaklar, mezarlara ölü ruhunu taşıyan bir taş koyarlar ve adına "kulı tas" (çiçek açan taş) derler. Çocuk ve bebeklerin mezarına ise "beşik taş" ve "koy taş" koyarlar. Bu taşların üstünde ev eşyaları, kadın süsleri, silah ve damgaların resimleri bulunuyordu. Karakalpakistan'da 1988-1989 yıllarında Konırat bölgesinde taş heykelleri bulunmuştu ve hepsinin kafalarının koparıldığı görülmüştür. Kafalarının yok olmasının sebebi Şamanizm inancı olabilir. Karakalpaklarda bir ölü için 7, 40, 100 gün ve bir yıl geçtiğinde yemek pişiriliyor ve mezarına konulan taşların kafaları koparılıyor. Bu heykellerin başlarının koparılmasının nedeni ise ruhunun serbest bırakılmasıdır. Bu ayini de Şamanlar yaparlar.

¹² G. Hojanıyazov, Arheologičeskiye İssledovaniya Nekropolya Mizdakhan. *Vestnik*, s. 9

1.3.1. Ruhçuluk, Cadıcılık (Demonoloji)

Ruhçuluk, doğada insan ruhuna benzer ruhların (anima) bulunduğunu kabul eden din demektir.¹³ Demonoloji, ruhlara inanmaktır. Aslında Rasonyî'e göre, "Ruh ve ahiret kavramı, bütün dini tasavvurlarda esas unsuru teşkil ederler. Buna toptan Şamanlık diyoruz."¹⁴ Ruhların iki türü vardır. Birincisi, doğaya bağlı olan ruhlar ve diğerleri, serbest olup antropomorfür (Tanrıların insan biçiminde düşünülmesi).

Karakalpak, Kazak, Türkmen ve diğer tüm Türk halklarında ruhlar, kötü ve iyi olarak görülmektedir. Karakalpakların geleneklerinde bu inançların değişik formlarını görmek mümkündür. Karakalpaklarda bu ruhların görünüşü, fonksiyonu ve yerleri kendine ait özellikleri taşıyorlar. Su ruhları kuyu, göl, nehir ve ağaçlarda yaşıyorlar. Bunlar Karakalpakların hayatında en çok yer alan ruhlardır. Ruhların adları peri, ejderha, albaslı, cin, devdir. Peri, iyi ruhtur. Albaslı, cin, dev, kötü olanlardır. Kötü ruhlardan insanları porhanlar (Şamanlar) koruyorlar. Basilov'a göre Şamanlar ruhlarla insanların arasında arabuluculuk yapan insandır. Ruhlar, Şamanları kendileri eğitip seçerlerdi. Şamanların görevi, ruhlara hizmet edip insanları kötülükten korumaktır.¹⁵

Şamanların en büyük görevlerden biri insanları iyileştirmek, hastalıklardan korumak ve geleceği söylemektir. Şamanlar, ekstaza girer ve ruhlarla bir olurlar. Şamanlar ayin yaparken enstrümanları kobız ve kamçıdır. Ayin yapılırken Şamanlar, koruyucuları ve yardımcılarını çağırır. Bu yardımcılar hayvan, kuş ve insan olabiliyor. Basilov, Karakalpakların Şamanları hakkında bilgiler toplamış ve yayınlamıştır. Şamanlar insanlara nasihat verir. Porhan insanları iyi ve kötü ruhların varlığına inandırır. İnsanların hastalıklarının bu ruhlara bağlı olduğuna da inandırır. Çoğu zaman cin çarptı teşhisi koyarlar. İnsanları hastalıklardan kurtarmak için ayinler yapılmaktadır (kakturu – hayvan, kuş ve yedi çeşit bitkilerle hastalara hafif şekilde vurur). Kakturu yapmak için hasta, canlı balık, tavuk ya da koyun getirip porhana verir. Porhan onlarla hastanın vücuduna hafif vurur başının etrafında döndürüp dışarı çıkarır, atar. Hastalık bu hayvana geçer, hasta iyileşmesini bekler ve buna inanır. Böylece, kötü ruhları insandan çıkardıkları ve bu

¹³ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005, s. 112

¹⁴ Laszlo Rasonyî, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993, s. 28

¹⁵ V. Basilov, *İzbranniki Duhov*, Moskva 1984, s. 8

hayvanlara geçirdiklerine inanılmaktadır. Köşiru ayini ise kötü ruhları insandan çıkarıp taşımaktır. Köşiru için köyün dışında bir çadır kurulur ve orada insanlar toplanır. Porhan kendi pirini çağırır. Pir kültü, atalar ya da hayvanlar olabilir. Porhan, bir hayvanı alıp hastanın etrafında dolaştırır. Eğer hayvan hastayı koklarsa, kötü ruhun hayvana geçtiğine inanıyorlardı. Suk çıkarma da başka bir ayindir. Nazardan arındırmak amacıyla yapılır. Bu ayinde su testisi, mum ve ekme kullanılır. Hamur yapılıp yuvarlak ekme yapılır ve üstüne mum sabitlenir. Tabağa su koyup üstüne ekmeği yerleştirirler. Mumlar yakılır ve su testisi ile kapatılır. Su testisi ses çıkararak suyu içerisine çekiyor. Sonra Porhan ekmeği alıp hastanın vücuduna dokundurup suk suk çık çık diye söylenmektedir. Bu ayinden sonra ekme köpeğe atılır ve hastalık ya da nazar çıkıp insanı terk ettiğine inanılır.¹⁶ Alaslau ayininde 50-60 ağaç dalının ucuna yağlı kumaş bağlanır ve yakılır. Yanan kumaş yedi kere hastanın çevresinde dolaştırılır (alashıyor). Sonra kumaş ile ağaç dalı yola atılır veya yakılır. Bu ayinleri porhanlar, yolların kesiştiği yerlerde, eski evlerde ya da hastanın evinde yapmaktadır.

Karakalpaklar doğal afetlerde, hastalıklarda, kötü ruhları yenmek için arvakları çağırırlar. İnsanlar kendileri onlara ulaşamadıklarından bu işi sadece porhanlar yaparlar. Porhanlar kopuzu alır ve çalmaya başlarlar ve arvağı dua ederek çağırırlar. Duaları şarkı şeklinde söylüyorlar.

Aga perim alıstagını aydap kel (Ağa pirim, uzaktakini getir)
Bala perim, jakındagını jaylap kel (Oğlum yakındakini topla da gel)
Dau perim, tenteklik kılğan adamnın eki kolın arkasına baylap kel
(Dev pirim, şımarıklık yapanın iki elini arkasına bağlayıp getir)
Kelha, kelha kel beri (Gel, gel, gel buraya)¹⁷

Bunları söylerken porhanlar zıplar ve yüksek sesler çıkarmaktadır. Karakalpaklarda her Şamanın kendisine ait özel ruhu veya ruhları olduğuna inanılır. Türkistan ve Kırgız ozanları bu ruhlara arvak derler. Her bir Şamanın koruyucu ruhu vardır.¹⁸ Türk destanlarında (*Toktamış* ve *Yedige*) kahramanlarının avraklarından bahsedilir. Yedige'nin avrağı Toktamış'ın avrağından daha kuvvetli olduğundan Yedige'nin her geldiğinde Toktamış'ta korku oluşmuştur.¹⁹ Toktamış bu korkuyu kendisi fark etmese de kadınının

¹⁶H. E. Esbergenov, T. Atamuratov, *Traditsii i ih preobrazovaniya v gorodskom bitu Karakalpakov*, Nukus 1975, s. 110-115

¹⁷K. Ayımbetov, *Karakalpak Folklorı*. Nukus 1977, s. 28

¹⁸A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu*, Ankara 2000, s. 81

¹⁹A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu*, Ankara 2000, s. 82

fark ettiği rivayet edilmektedir. Kazak ve Kırgızlar Şamanlara Baksı derler. Bunlardaki baksılar hem kobız hem dobmra kullanırlar. Karakalpaklarda baksı, söz, şiir ve saz ustasıdır. Karakalpak baksılarında sadece lirik destan vardır. Bunlar *Garip Aşık* ve *Sayathan Hamre*'dir. Bu destanlar dombra ile söylenir. Karakalpaklar, dombroyı 18-19. asırlarda kullanmaya başlamışlardır.

Karakalpaklarda şaman; kam veya porhan olarak adlandırılıyor. Ayrıca, Karakalpaklarda şamanlara jırau da deniliyor. Burada jırau, anlatmak anlamını taşımaktadır. Jıraular, sadece kahramanlık destanlarını söylerler ve sesini biraz kırarak söyledikleri için şaman ayini havasını vermektedirler. Ayrıca, jıraular kobız kullanırlar ve bu kobızı porhanlar ayinlerde de kullanmaktadırlar. Türk müziğinin bilinen eski çalgıları arasında kopuz başta gelmektedir. Uygur metinlerinde, *Dede Korkut* kitabında Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lugat-it-Türk*'ünde, Yunus Emre'nin divanında kopuzdan söz edilmektedir.²⁰

Kopuz, Karakalpak, Kazak, Kırgız şamanlarının müzik aletidir. Türkmenler şamana purhan derler. Eski Uygurca'da purhan "buda" (Budizm) demektir. Kazak baksılarının afsunlarının birisinde kötü ruhu korkutmak için burhan geldi, baksı geldi denmektedir.²¹ Orta Asya'da bir zamanlar kam yerine burhan ya da purhan kelimesi kullanılmıştır. Türkmenlerin rivayetlerine göre Nadir Şah zamanında purhan, delileri türkü söyleyerek tedavi etmektedir. O zamanlarda kudurmuş develeri teskin, koyunları durdurmak, kızamık hastalığını tedavi etmek için afsun türküleri okunmuştur. Purhanların elinde purhanname risalesi vardır. Purhan kelimesi Farsça perihon (peri okuyucu) kelimesinin anlamına yakındır.²² Türklerin bulunduğu her yerde mevcut olan kopuz atalarımızla birlikte Mısır, Suriye, Balkanlar, Macaristan, Çekya, Slovakya, Polonya, Rusya, Ukrayna ve Almanya'ya da gitmiştir. Buralarda koboz, kuboz, kobzo, kopus gibi adlar altında sevilen sazlardan biri olmuştur.²³

Karakalpaklarda kopuz efsanesi vardır. Kopuzun piri olan Korkut Ata, ağaçtan kopuz yapıp saz çalmayı hayal etmiştir. Çok sayıda ağaçları denemiş ama netice

²⁰ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005, s. 290

²¹ A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 85

²² A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 85-86

²³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı : Kültür ve Teşkilat*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, C: 1, Ankara 1992, s. 227

alamamıştır. Şeytan, Korkut Ata'nın neler yaptığını merak etmiş ve onu izlemiştir. Korkut Ata, şeytanlara neler yaptığını söylememiş ve ormandan çıkıyormuş gibi yapıp şeytanları dinlemiştir. Şeytanlar, Korkut Ata'nın hangi ağacı kullanması gerektiğini ve nasıl bir yöntem kullanması gerektiğini konuşmuşlardır. Eğer domuzun sürdüğü iğde ağacını kullanıp, kopuzun alt yuvarlak kısmını bu ağaçtan yontup, üstüne devenin kafa derisini kaplarsa, at kuyruğu kılından tel yapıp takarsa, eski kabaktan teli tutan ayak yaparsa, çok güzel bir müzik aleti olurdu diye kendi aralarında konuşmuşlardır. Bunları duyan Korkut Ata, aynısı yapmış ve böylece kopuz ortaya çıkmıştır. Böylece, Korkut Ata kopuzun piri olmuştur.²⁴

Karakalpaklarda peri, koruyucu ruh ve bazen insanlara zarar veren ruhtur. Peri; kız, erkek, hayvan ya da ateş şeklini alabilmektedir. İnsanlar büyü yaparak perileri kullanabilir. Şamanların yardımcısının peri olduğu söylenmektedir.²⁵ Perilerin göl, nehir, deniz kenarlarında yaşadıklarına inanılır. Onlara su periler derler. Bunlar büyü yapan perilerdir. Karakalpak folklorunda destan, efsane, masalarda periler, kahramanları koruyan yardımcı olan ruhlardır. *Koblan* ve *Yedige* destanlarında böyledir. Periler efsanelerde, evliyaların, padişahların hazinelerini, kalelerini ve şehirlerini koruyan ruhlardır. Karakalpakistan'daki Tok-Kale (VII-VIII. yy.), Ayaz-Kala, Barsa Kelmes peri şehirleri diye geçiyor.²⁶

Karakalpak masallarında ejderha kötü ruhtur. Üç kafalı ağzından ateş fişkırtan büyük şehirleri ve insanları yutan olarak anlatılmaktadır. Yıkılmış evler, eski şehirlerin kalıntıları insanların ulaşamadıkları çöl, ejderhaların yuvalarıdır. Efsanelerde halk kahramanları ejderhayı öldürüp insanları kurtarmaktadır. Tüm Orta Asya halklarının folklorunda peri, ejderha, baksı, porhan, albaslı, cadı motiflerine rastlanıyor. Buryat efsanelerinde hayat ağacının bekçisi olan yılan abırğa (ejderha) derler. Anadolu masallarının kahramanı her sene kartalın yavrularını yiyen ejderhayı öldürür, kuş da bu kahramana ödül olsun diye onu gökyüzüne çıkarmak ister. 40 koyun ve 40 tulum su alarak göğe yükselirler ama yolda kuşun yiyeceği biter. Bunun üzerine adam kendi etlerini kesip kuşa yedirir. Yere inince de kuş adamı iyileştirir.²⁷

²⁴K. Ayımbetov, *Karakalpak Folklorı*. Nukus 1977, s. 85

²⁵K. Ayımbetov, *Karakalpak Folklorı*. Nukus 1977, s. 27

²⁶K. Ayımbetov, *Karakalpak Folklorı*. Nukus 1977, s. 27

²⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 541

Karakalpaklarda Albastı kültürü de vardır. Albastı, koca bir kadın, saçları uzun, eski evlerde ıssız yerlerde dolaşan ruhtur. Albastı ile karşılaşan bir kadının anlattığı hikâyeye göre, uzun saçlı albastı aniden kadının önüne çıkmış ve kahkaha atarak dans etmiş, iş yapmasına engel olmuştur. Kadın kızmış ve albastıyı sopayla iyice dövmüştür. Albastının ağzından demir para düşmüştür. Sonra Albastı, kadına yalvarmış ve onu bırakmasını istemiş ve şöyle yemin etmiştir: “Yedi kuşak evlatlarına hiçbir zaman zarar vermeden koruyacağına söz veriyorum.”²⁸

Morozova'nın 1920'de Karakalpakistan bölgesindeki araştırmaları sırasında aldığı notlara göre Albastının kötü bir ruh olduğu, çocuk sahibi olamadığını ve başkalarının çocuklarını kaçırdığına dair kayıtlar vardır.²⁹ Karakalpak kadınları çocuklarını bu kötü ruhtan korumak için yüzlerine kömür isi sürüyorlardı. Bütün Türk kavimlerinde Albastı, kötü ruhun ismidir. Bu ruhun, lohusa kadınlara musallat olması tüm Türk toplumlarında görülmektedir.³⁰ Al ruhu eskilerde kötü bir ruh olarak algılanmamıştır. Bu ruh koruyucu Tanrı olarak görülmüştür. Al kelimesinin ateş kültü ile alakalı olması bu ruhun en eski devirlerde ocak ve ateş tanrısı olarak algılandığını söylemek mümkündür.³¹

Karakalpakistan'da Toprak-Kala kazılarında bulunan Horezm kültürüne ait terrakot kadın heykelleri MÖ IV-III. yy.'da yapılmıştır. Bu heykeller, su tanrıçası Anahita'yı resmetmektedir. Janbas-Kala'da (MÖ IV-V. yy.'da yerleşim yeri olmuştur) bulunan kadın heykellerin, ocak yanında yerleşmiş olmaları, bu heykellerin ocak tanrıçası olduğunu gösterir ve bolluk bereket getirdiğine inanılır. Orta Asya gelenekleri arasında kadın tanrıça heykellerini yapıp, onlara tapma geleneği vardır. Horezm halkları çiftçilik ve hayvancılık ile geçinen topluluktur. Onun için toprakların verimli olması ve su çok önemlidir. Kadın heykelleri tanrıça – ana, su tanrıçası Anahita'dır (Avesta). Başka da belli olmayan adları olabilir. Ön Asya ve Orta Asya'da al, ol başlı kelimeler bu tanrıçanın adları olabilir.³² Semerkant şehrindeki kadınlar, albastı resminin yapıldığı muska takmaktadır. Bu muskanın kadınları kötülük ve nazardan koruduğuna inanmaktadırlar.

²⁸R. Kamalova, *Traditsionniye Verovaniya v Semeyno-Bitovoy Obryadnosti Karakalpakov (XIX – načalo XX vekov)*, Nukus 1996, s. 83

²⁹A. Morozova, *Kultura Domashnego Bita Karakalpakov Nachala XX vekov*. Taşkent 1954, s. 82

³⁰A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 262

³¹A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 263

³²M. Mambetullayev, *Jenskiye Kultoviye Statuetki s Toprak-Kala (Şavatskaya)*. *Vetsnik*, 1990, s. 77-82.

Karakalpaklarda cin (cadı), çirkin, kısa boylu insandır. Cin, antropomorf şeklinde, kadın ya da erkek şeklini alıp, insanların aralarına katılabilmektedir. Cinler, insanları ruhen hastalandırabilmektedir. Bu duruma cin kaktı (cin çarptı) derler. Şamanlar bu hastaları iyileştirmek için köşirü ayinini yaparlar. Hastalığı hayvanlara taşırlardı. Cinlerin eski yol, hayvan kesim yerlerinde bulduklarına inanılmaktadır. Cinler, ateş şeklini alabiliyor ve mezarlarda geceleri görünebilmektedir. Cinlerin sırrı ağzındaki küçük demir paradadır veya muska olarak yapılmış küçük kitapta ya da tarakta diye bilinmektedir. Cin çarpmış insanlara bakan porhan bu hastalar iyileşene kadar evliya mezarlarında tutmaktadır. İyileşemeyen hastalar ölene kadar bu mezarlıklarda kalıyorlar.

Karakalpaklarda Büyücüler, fal açar, kitap açıp, hastalara geleceğini ve cinlerden kurtarılma yollarını söylerler. Falcılık, şamanizmin başlıca unsurlarından biridir. Fal eski Türkçede ırk kelimesiyle ifade edilmiştir. Mahmut Kaşgarlı *ırk* kelimesini ‘falcılık, kahinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek’ diye açıklamaktadır”.³³ Karakalpak, Kırgız ve Özbeklerde kumalak falı yaygındır. Bu falda kırk bir tane küçük taş, nohut kullanılır. Eski zamanlarda koyun tezeği kullanılmıştır. Kumalak, Karakalpakçada koyun tezeği anlamındadır. Kırgız, Nogay, Kazaklarda en meşhur fal kürek kemiği falıdır. Kürek kemiği ile fal açma âdeti Japonlarda da vardır. Türk halklarında aşık kemiği falı yaygındır.

Karakalpak masallarında dev, güçlü kocaman insandır. Büyücü olarak da gösteriliyor. Dev tehlikeli bir ruhtur. Ava çıkar, koyun, keçi ve at sahipleridir. Onların yaşadığı bölgelere sadece kahramanlar ulaşabiliyor. Devler keskin bıçak, balta, metalden yapılmış silahlardan korkmaktadır. Devler, hayvan şeklini alabiliyorlar. En çok at olarak görünüyorlar. Karakalpakların düğün geleneğinde damat gelini ata bindirip evine getiriyor. Geline hiç bir şey zarar veremez. Çünkü at devdir diye düşünüyorlar. Karakalpak efsanelerinde dev, inşaatçı olarak da gösteriliyor. Şılpık kurganı (I. yy.), Tok-Kala (VII-XI. yy.) hakkında olan efsanelerinde Aji Mölik dev gömleğinin eteğini toprakla doldurup Amuderya’nın suyunu durdurmak istemiştir. Bu devin inatçı olduğunu bilen yaşlı kadın demiş ki: “Aferin sana doğru yapıyorsun. Suyu durdur. Biz de bol balık avlarız” demiştir.

³³A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 151*

Bu sözleri duyan dev, toprağı yere dökmüş ve orada bir tepe oluşmuştur (Tok). Toprağı aldığı yerde ise Aktuba gölü oluşmuştur.³⁴

1.3.2. Atalar Kültü

Karakalpaklarda ölen insanın ruhuna arvak derler. Bu arvaklara saygı göstermek büyük önem taşıyor. Ölen insanın arvakları kendi yakınlarıyla bağlantılı oluyor. Karakalpakların örf-adetlerinde kadınlar, saygı göstermek için eşinin ölen akrabalarının adlarını söylemezler. Onların adlarını söylemek arvaklarını rahatsız eder diye düşünülmektedir. Arvaklar koruyucu ruhlardır. Karakalpaklarda, Kazaklarda, gelin yeni eve girmeden önce evin dışında eşige eğilerek selam verir. İlk adımı sağ ayağıyla atması şarttır. Tabii ki buradaki eşik, çadırın eşigidir. Çok eskiden eşigin altında ata ruhlarının yaşadıklarına inanmışlardır. Eski zamanlarda insanlar ölüleri evin girişine gömüyorlarmış. Sonraki zamanlarda bu geleneğin devamı Karakalpakların doğum, düğün geleneklerinde görmek mümkündür. Bakhtin'in karnaval ile ilgili olan çalışmalarında da eşigin önemini görebiliriz. Bakhtin'e göre, eşik yeni bir hayatın başlangıcı, yeniliklerin olduğu noktadır. Bakhtin, eşigin, farklı bir boyuta kapı açtığına inanıyordu. Buna göre, zaman hem ölüleri hem de hayatta olanları kapsar ve normal günümüzde olan zamanın dışına çıkar.³⁵

Karakalpaklarda eşigin önemini bir başka adette de görmek mümkündür. Eski zamanlarda, erkek doğuran kadınlar bebek plasentasını ve aşık kemiğini (koyun kemiği) eşigin altına gömerlerdi. Kız bebeklerin plasentasının yanına ise arpa gömüyorlardı. Bu adet Horezm Özbeklerinde de görülüyor. Bu şekilde bebek plasentasını ata ruhlarına teslim etmiş ve bereket istemiş oluyorlar. Burada da Bakhtin'den bahsetmek mümkündür. Bakhtin'e göre, toprak çok önemli bir faktördür. Toprak bolluk ve bereket anlamına gelir. Bakhtin'in karnaval teorisinde, toprağa ekilen her şey yeniden doğuş demektir.³⁶ Eşikler, hastalıkları iyileştirmek için de kullanılıyordu. Tabipler hasta çocukları tedavi etmek için, eşigin altını kazıyıp, çocuğu oradan geçiriyorlardı. Böylece, hastalık aşağıda, eşigin altında

³⁴Y. Gulyamov, *İstoriya Orosheniya Horezma s Drevneyshih Vremen do Segodnyashnih Dney*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Basımı, Taşkent 1957, s. 281

³⁵Mikhail Bakhtin, *Problems of Dostoevsky's Poetics*, Çeviren : Caryl Emerson, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984, s. 169

³⁶ Mikhail Bakhtin, *Rabelais and His World*, Çeviren : Helene Iswolsky, İndiana University Press, Bloomington 1965, s. 207

kalıyordu. Eşiğin altında yaşadıklarına inanılan koruyucu ruhlar çocuk hastaları iyileştirmiş oluyorlardı. Ata ruhlarının eşiğin altında yaşadıklarına inanılmış, evi ve evdekileri korudukları düşünülmüştür. Karakalpaklarda çadır kurulurken ilk olarak eşiği kurup, kapıyı yerleştirir, gerisini de devamında tamamlarlar. Karakalpaklar kapıya ergenek derler. Ergenekler ahşaptan yapıp, süslü oyma desenlerle bezenir. Ergenek ustaları bile vardır. Fakat ergenek yapanlar, çadırın diğer ahşap parçalarıyla ilgilenmez. Eğer çadırın diğer ahşap parçalarını yapan bir usta ergeneği yapmaya kalkışırsa kötüye alamettir. Karakalpaklar, ergeneği, evi dışarıdaki kötü ruhtan koruyan bir kalkan olarak görmüşlerdir. Çadırlar, Karakalpaklar için sadece yaşam alanı değil, onların maneviyatını yansıtan bir yer olarak da görülmüştür.

Karakalpaklar dünyayı iki parça olarak görürler: iç ve dış dünya. Onların iç dünyası da çadırın ergeneğinden başlar. Ergenek içeriden kamıştan yapılmış bir perdeyle kapanıyor. O perdeye Karakalpaklar şiy derler. Şiyler, yanlardan ve alttan süslenir. Şiyin ortasına da ters çevrilmiş kumaştan yapılmış bir üçgen asarlardı. Buna ayşık derlerdi. Ayşık, doğum, düğün ve ölümle bağlı geleneklerde koruyucu fonksiyon taşıyordu. Ayşık, insanların hassas oldukları dönemlerde onları dış dünyanın kötülüklerinden koruduğuna inanılmaktadır.

Karakalpaklarda çadırdan ölüyü çıkarırken, ölünün ayaklarının önde olması gerekiyordu. Ayrıca, tabutu eşiğin önünde üç kez eğdirirler. Bunu, ölü birisi, evinde hiç bir şey unutup gitmemesi için yapıyorlardı. Çünkü bir ölünün geri dönmesi kötüye işarettir. Ölünün ruhuyla iyi geçinmek için 40 günü, 100 günü ve yılını kutlarlar. Yakınları toplanıp yemek yerler ve sanki o hayattaymış gibi davranırlar. Uzaktaki akrabaları bile bu ziyareti yapmaktadır.

Karakalpaklarda eşiğin önemi ne kadar büyükse, eşiğin karşısındaki, evin baş kösesi de o kadar önemlidir. Misafiri her zaman odanın başköşesinde ağırlarlar. Evin sahibinin yeri de orasıdır; ister kadın ister erkek, evde kimin sözü geçiyorsa o başköşede oturur. Başköşede oturan kişi karar alır ve herhangi bir faaliyete başkanlık eder.

Karakalpakların düğün geleneklerinde “yaşlı kadın öldü” adeti de vardır. Damat ilk olarak gelinin evine geldiğinde yaşlı bir kadın ölmüş numarası yapıp hediye ister. Hediyesini alınca canlanmış gibi yapar ve kalkıp gidince, damat gelin evine

girebilmektedir. Bu da Karakalpaklarda ölü insanların yok olmadığını göstermektedir. Ölüm sadece derin bir uykudur ve belli bir zaman geçtikten sonra insan canlanır. Tıpkı “yaşlı kadının ölümü” âdetindeki gibi. Bakhtin’in de dediğine göre, hayatı zıtlıklarla kabul etmek gerekir, ölümün ve yaşamın aynı yerde olduğunu görmek gerekir.³⁷ Bakhtin’in grotesque terimini açıklarken, yaşlı kadınlarla ilgili söyledikleri önemlidir. Bakhtin, grotesque teriminin köklerini araştırırken, bir mağarada bulunan yaşlı kadın heykellerini göstermektedir. Bu yaşlı kadınlar hamiledir. Böylece, Bakhtin’e göre, bu heykeller hem ölümü hem de yeni hayatı gösterip, ikisinin de bir arada olduğunu vurgulamaktadır.³⁸ Örneğin, Karakalpaklarda tıpkı gelin çeyizini ya da yeni doğmuş bir bebeğin giysilerini asarmış gibi ölü insanın giysilerini de sıraya asarlardı. Bu geleneğin sebebi ise ölüm ve düğünün, ölüm ve hayatın aynı yerde olduğunu göstermek içindir. Yeni doğmuş bebeğin gelişini kutladıkları gibi ölüyü de aynı şekilde anıyorlardı. Karakalpaklar bu haliyle Şaşu dedikleri âdeti yerine getirmektedirler. Gelen misafirlere ya bozuk para, ya da bir kumaş parçası dağıtıyorlardı (jırtıs). Yeni doğmuş bebeğin şaşu düğününde tatlı bir şey de dağıtılabiliyordu. Bu şekerlemeler, içde de olabilir.

Karakalpaklarda atalar kültürüne başka bir örnek de beşik düğününde görülmektedir. Yaşlı bir kadın, özellikle çok doğum yapmış ve hayırlı evlatlar yetiştirmiş birisi, beşiğe biner ve ata binmiş gibi hareket etmektedir. Bu şekilde bebeğin at gibi hızlı ve sağlam olmasının sağlamış olduğuna inanmaktadırlar. Yaşlı kadının bunu yapmasının nedeni ise bebeğe onun uzun ömrünün geçmesidir. Bu imge Bakhtin’in grotesque imgesini anımsatıyor. Bakhtin’in grotesque imgesinde, yaşlılık, yani ölüm ve yeni hayat bir arada yer alıyor. Buna göre de, hayatı dolu dolu olarak her şeyiyle kabul etmek gerekir.³⁹

1.3.3. Ateş

Karakalpaklarda ateş ot’tur. Karakalpaklar ateşin kutlu olduğuna inanıyorlar (ot-oraz). Ateşin cezalandırabileceğine inanmışlardır. Karakalpak düğün geleneklerinde, damat gelin evine geldiğinde tütünlük hediye vermektedir. Gelin de damadın evine girmeden önce ateşten atlaması gerekmektedir. Gelin, eve ilk adım atarken ocağa eğilip selam verir.

³⁷ Mikhail Bakhtin, *Rabelais and His World*, Çeviren : Helene Iswolsky, İndiana University Press, Bloomington 1965, s. 62

³⁸ Mikhail Bakhtin, *Rabelais and His World*, Çeviren : Helene Iswolsky, İndiana University Press, Bloomington 1965, s. 25

³⁹ Mikhail Bakhtin, *Rabelais and His World*, Çeviren : Helene Iswolsky, İndiana University Press, Bloomington 1965, s. 24

Ateşle, kötü ruhların temizlenmesi amacıyla bu kültür vardır. Buna alaslau denmektedir. Bebeği ilk beşiğe koymadan önce beşiğin etrafında tütün tutulur ve alaslau yapılır. En kötü bedduada bile ateşin sönsün denir.

Orta Asya halklarında ocak ve ateş bir birinden ayrılmayan iki şeydir. Janbas kala'da avcı ve balıkçı toplulukların yaşadığı evlerin ortasında büyük ocak yeri tespit edilmiştir. Bu ocakta ateş uzun süre sönmeden yandığı anlaşılmaktadır. İnsanların bu ateşe taptıkları düşünülüyor (MÖ IV-III. yy.).⁴⁰ Jigerbent Kalesi'nde (X. yy.) küçük bir bina ortasındaki ocak (antromorf ocağı), ateşe kurban sunma ocağı olarak nitelendirilmektedir.⁴¹ Bütün Türk Dünyasında aile ocağında yanan ateş her zaman kutludur. Karakalpaklarda ateşi ayakla söndürmek, ateşe tükürmek, üzerine işemek yasaktır. Yakutların inanışlarına göre, ateş canlı bir varlık gibidir. Etrafta olup biteni, konuşulani anlar. Bir ev sahibesi, evde pişen her şeyde ateşin rolünün olduğunu unutmadan ateşe pişirdiği her şeyden bir parça atmalıdır.⁴²

Kırgız-Kazak kabilelerinde büyük bir ailenin mensupları bir eve bağlıdırlar. Buna ata evi derler ve *ülken uy* deyip saygı gösterirler. Başka bir adı da Kara Şanarak'tır. Kara sıfatını da yanan ocağın isiyile kararan ev anlamından almıştır. Karakalpaklarda bu eve "Kara Uy" de denir. Bu evde verilen söz tutulmak zorundadır ve yemin olarak kabul edilir.⁴³ İnostrantsev'e göre Türklerin çok eski geleneği ateşe kurban sunmak, ateşle temizlenmektir. Bir Türk hükümdarına belli günlerde ateş yakılır, dualar okunup, bu ateşe kurban sunulur. Ateşin alevlerine bakılır. Bu alev yeşil renkte olursa bol yağmur ve bereketli mahsul olacaktır. Alev açık renkte olursa açlık olacaktır. Kırmızı renk savaş, sarı hastalık, siyah ölüm anlamındadır.⁴⁴

Ateşe bakıp fal açmak Orta Asya Türklerinde yaygın bir adettir. Özbek hanlarından olan Kocugum, çadırları dolaşarak ateşe yağ atıp fala bakarmış. Girdiği çadırlardaki

⁴⁰S. Tolstov, *Drevniy Horezm*. Moskva 1948, s.61

⁴¹O. Rapoport Vişnevskaya, Sledi Pochetaniya Ognya v Srednevekovom Horezmskom Gorode, *Etnografiya i Arheologiya Sredney Azii*, Moskva 1979, s. 105-106

⁴²Tuncer Gülensoy, *Barbar Türkler*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2011, s. 209

⁴³A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, *Türk Tarih Kurumu*, Ankara 2000, s. 68

⁴⁴K. İnostrantsev, Neskolko Slovo Verovaniyah Drevnih Turok, *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, C: 5, Petrograd 1918, s. 152-153

insanların kaderini açıklarmış. Aynı adet Kırgızların “Manas” destanında da vardır. Manas’ın babası da aynıı yapmaktadır.⁴⁵

Ateş ve ocak kültürünün bu kadar önemsenmesinin nedeni ateşin maddi ve manevi açıdan önemli olmasıdır. Karakalpaklarda ateş ve ocak kültürü hala aynı önemi taşımaktadır. Zoroastrizm’de ateşe tapınma geleneğinde ateşin temizleme fonksiyonu vardır. Ateş tapınakları inşa edilmektedir. Karakalpakstan’da arkeologlar ateş tapınaklarını Ay buyur kala, Üstyurt bölgesinde (I-III. YY), Janbas kala’da (Törtkül) (MÖ V-IV. YY), Toprak kala (III. YY) (Ellik kala’da) vd. yerlerde incelemişlerdir.

Karakalpaklarda *gök ışığı (güneş, ay, yıldız) kültürü*, astral kültürü olarak geçmektedir. Karakalpaklarda her bir insanın kendi yıldızının olduğu inanılmaktadır. İnsanlar anlayamadıklarında yıldızları barışmadı denmektedir. Karakalpakların milli takılarına güneş şekli veriliyor. Gelin çeyizinde kızıl kimeşek, ak jegde ve kara uy süsleri (baskur, alaşa, kiiz, gilem) ve eşyalarında güneş motifi en sık görülen motiftir. Bu nakış çaprazlama dikiş, haç şeklinde yapılan nakıştır.⁴⁶ Amuderya ve Sırderya bölgesinde yaşayan Massagetlere ait (MÖ IV. YY) olan Çirik-Rabat ve Koykırılğan Kala’nın yapılarının şeması türbe içi haç şeklindedir. Koykırılğan Kala’nın, Rapoport’a göre astral külte ait bir şehir olduğu düşünülüyor.⁴⁷

Karakalpaklarda insan öldüğünde ruhunun göğe yükseldiğine ve dubi darak ağacının yapraklarına yerleştiğine inanılmaktadır. Ölen insanın cenazesini mutlaka gündüz defnederler ve onun kıyafetlerini ve eşyalarını yıldızların ve ayın onları temizlemesi için gece evin çatısına asmaktadırlar. Kabirlerin başına sırik dikilir ve ucuna hilal asılır.

Karakalpaklar yeni aya eğilerek selam veririler. Karakalpaklar, çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen bir halk olarak, güneş, ay ve yıldızlara saygı gösterir ve doğal afetlerden korunmak için ruhlara kurban sunarlar.

1.3.4. Doğa Kültü

⁴⁵A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 67*

⁴⁶Resim 1, Savitskiy, 1976

⁴⁷O. Rapoport Vişnevskaya, Sledi Pochetaniya Ognya v Srednevekovom Horezmskom Gorode, *Etnografiya i Arheologiya Sredney Azii, Moskva 1979, s. 49-50*

Karakalpaklar doğayla iç içe yaşarken doğanın bir parçası olmuşlardır. Gök, yer, su ve bozkır Karakalpakların bir parçası olmuş ve sözlü edebiyatlarında önemli yer almıştır. Sözlü edebiyat geleneğinin ise genel olarak, Türk kültürü ve folklorunun temel unsuru olup Türklerin hayat tarzlarını çok iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Çeşitli tabiat olayları, güneş ay, yıldız, su, bozkır gibi varlıkları canlı tasvir ederek, insanlar, sevgi, özlem, kıskançlık ve övgü hislerini anlatmıştır.

Velihanov'un *Kazaklarda Şamanlığın Kalıntısı* adlı araştırmasında, insanın doğaya beslediği sevgi ve saygının Şamanlığa yol açtığı düşünülmektedir. Bununla ilgili: *“Dünyanın sırlarını tanımak, anlamak, ölümü, hayatı ve tabiatın sırlarını çözme arzusu Şamanlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şamanlık dediğimiz, bu dünyayı sevmektir, tabiata olan sonsuz aşk ve ölenlerin ruhuna saygı göstermek, değer vermektir.”*⁴⁸

Karakalpakların doğaya olan bağları sanatlarında da görülmektedir. Karakalpaklar duygularını nakışlara dökmüştür. Nakışlar, Karakalpaklarda eski zamanlarda ev eşyalarında, kıyafetlerinde insanların fikirlerini ve hislerini ifade etmişlerdir. Ev eşyaları olan “bau”, “baskur” çadırlarda kullanılıyordu. Bunlarda ve keçe halılarda nakış çok kullanılıyordu. Ayrıca nakışların sihirli olup nazardan koruduğuna inanmışlardır. Her bir nakışın ayrı fonksiyonu vardı. En çok nakış modeli “muyuz” denilen koyun boynuzu modelidir.⁴⁹ “Muyuz” modellerinin çeşitleri olup her birinin adları vardır: kos muyuz, sulama, tak muyuz, koskarsak muyuz, horasan muyuz vb.⁵⁰ Muyuz modeli diğer Türk halklarında da büyük önem taşımaktadır. “İt taban” da başka bir modeldir. “Karga tuyak”, “şakmak”, “gül” de başka modellerdir. Bu model isimleri Karakalpakların doğaya bağlılığını göstermektedir.

Karakalpak dünyayı yaratan tanrının evi gök olduğuna inanmışlardır. Karakalpakça tenir ve kuday aynı anlam taşır. Karakalpak isimleri Tenirbay, Tenirbergen, Tenircan ve Tenirkul tanrıyla bağlı olan isimlerdir. Gumilev'a göre Orhon yazıtında gök kültü olan tengri terimi geçiyor. Önce yukarıdaki gök aşağıda kara toprak, ortada insanoğulları yaratılmıştır.⁵¹ Banzarov'a göre tenir kelimesi, Çin ve eski Moğollarda gök

⁴⁸Ç. Ç. Valihanov, *Sobraniye Sochineniy v 5 Tomah*. C: 4-5. Cilt, Almaata 1961, s. 57

⁴⁹Resim 2, Allamuratov, 1977

⁵⁰Resim 3, Savitskiy, 1976

⁵¹Rüstem Cankoca, *Bazoviye Ponyatiya Obshetyurkskoy İdentichnosti, Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu*, Eskişehir 2014, s. 696

anlamına gelmektedir. Tenir kelimesi çok eski zamanlardan yaradan anlamıyla Çin, Moğol, Türk halklarında kullanılmıştır. Sayımbetov, “Tan” kelimesini güneş anlamında görmekte beraber, yuvarlak anlamına vurgu yaparak, tenge, tamga ve tanba kelimelerini anlatmaktadır. Bunları Tanrı anlamına da bağlamaktadır.⁵² Tanrı kelimesi Türk toplumlarında olan bir terimdir. Tanrı kelimesi Çinceye Tien olarak geçmiştir. Böylece en aşağı 2500 yıllık bir maziye sahip olduğu görülen bu Türkçe tabir sonra Moğolca’ya ve diğer bazı Asya dillerine intikal etmiştir.⁵³ Eski Türklere göre gökteki ve yerdeki nizam sosyal düzen ile sıkı sıkıya ilgilidir. Gök ve güneş mutlak hâkimdir. Yeryüzünde aile başkanının da olduğu gibi, gök-güneş tanrısına da yıldızlar ve tabiat güçleri boyun eğerler. Karakalpaklar tabiatın gizli kuvvetine inanıyorlardı. Yer, su, ateş, orman, hayvanlar hepsi ruhlardır. Karakalpaklar toprağı canlı olarak kabul ediyor. Özellikler ana toprak terimini kullanmışlardır. Toprak insanları besliyor, büyütüyor ve sonunda insanlar toprağı geri dönüyorlar. Toprak ve onun sahibi olan ruh birbirinden ayrılmaz. Vamberi tarafından not edilen efsanede; Mınajat tau adındaki bir yeri Ambrana ruhu koruyor ve bu ruh aynı zamanda kadınları da korumaktadır. Bu efsaneye göre, Mınajat tau ve suların kadın ruhu Ambrana bu dağı defnedilmiştir. Kendisi bu bölgenin sahibidir. Mınajat tau, kadınların ve çocukların tedavi amaçla ziyaret edilen yerdir. Çocuk isteyen kadınlar yerde kazılan çukurlardan geçerek, yüksek tepelerden yuvarlanarak, topraktan güç alıp iyileşeceklerini ve çocuk sahibi olabileceklerine inanıyorlardı.⁵⁴ Snesev’e göre Mınajat tau, Oba kültürüdür. Eski inanca göre toprak sahipleri olan ruhlara yapılan höyük ve tepeler, topraktan ya da taş yığınlarından yapılırdı. Böyle tepelere oba derlerdi. Bu yerler tapınak olarak kullanılıyordu.⁵⁵

Kırgız-Kazak boyları Oba’lara karşı saygı gösteriyorlardı. Bunlara göre, obalar “arvagi” güçlü kahramanların mezarıdır.⁵⁶ Türkmenlerde, Mamaka (yaşlı nine) Umay anlamındadır. Mamaka, şimşek ve yağmur ruhudur.

Türklerin atalarının inancına göre toprak-su tanrısı ve Umay ana toprak tanrısı bir birine bağlı olup aynı önemi taşıyorlardı. Altaylıların Umay kelimesi çocuk ve hayvan

⁵²U. Sayımbetov, O Teonime Tanır. *Vestnik* 1990, 163-164

⁵³İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2005, s. 214-215

⁵⁴A. Vamberi, *Ocherki Sredney Azii (Dopolneniye k Puteshestviyu po Sredney Azii iz Hivi i Kungrad i Obratno)*, Moskova 1868, s. 123-124

⁵⁵A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu*, Ankara 2000, s. 59

⁵⁶A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu*, Ankara 2000, s. 61

yavrularının koruyucu ruhu olarak kabul edilmiştir.⁵⁷ Umay, eski Türk şamanlığının ünlü dişi tanrıçalarından biridir. Mahmud Kaşgarlı da Umay'dan bahsetmektedir. Umay kadın rahminin sembolü olup, insan doğduğunda insan kalbinde ışık yakar, öldüğünde ise o ışığı söndüren tanrıçadır.⁵⁸ Umay dışında eski Türklerde başka kadın tanrıçalar da vardır.⁵⁹

Vorobyeva'ya göre Karakalpakistan'da Bazar kala, Koy kırılğan kala (MÖ III-II. yy.) ve Ay buyur kala'da (MÖ IV-III. yy.) bulunan tanrıça heykelleri doğum tanrıçalarıdır. Yakut efsanesinde ağaçta yaşayan doğum tanrıçasının adı Azan Alahçın Hatun'dur. Başka kültürlerde de benzer inançlar mevcuttur. Örneğin Doğu Amerika'da şamanlar (mahiler) kutsal ağaçlarla evleniyorlardı. Ağaçları kadın ruhu olarak görmüş olabileceklerini düşünebiliriz. Çin mitolojisinde dünya ağacı ve He-he güneş ana bir birine bağlı ve aynı önemi taşıyorlardı. Ağaca verilen önem Karakalpaklarda da görülmektedir. Karakalpaklar mezarlıktaki ağaçlara saygı gösterirler. Onlara zarar vermek yasaktır. Ağaçlara ölülerin ruhunun geçtiğine inanıyorlar. Horezm'de çocuk isteyen kadınlar mezarlıktaki ağaçlara sarılır, okşar ve ellerini yüzüne sürer. Bu kutlu ağaçlara kumaş bağlar ve dua ederler. Buryat Moğollarına göre, ağaçtan çıkan bir kadın ilk insanı doğurmuştur.⁶⁰ Yakut Türklerine göre de tanrılardan biri olan Doğum tanrıçası Kübey Hatun ağacın içinde bulunmuştur. Altaylıların Doğum tanrıçası olan Omay Hatun ise gökten yere iki kayın ağacı ile indirilmiştir.⁶¹ Fakat Orta Asya'da ilk insan Hayat Ağacının ürünü değildir. Yani Hayat Ağacı inancı Orta Asya halklarına sonradan getirilen bir inançtır.⁶²

Karakalpaklar, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan halk olarak doğaya önem vermişlerdir. Doğanın ilkbaharda canlanması, ekim zamanının başlaması ile Nevruz bayramını kutlarlar. Nevruz bayramı Orta Asya halklarının ortak bayramıdır. Nevruz'un Horezm'e yayılması ve bu bayramın kökü Yunan mitolojisindeki Dionysos'e bağlı olduğu düşünülmektedir. Bu fikre göre, Büyük İskender'in bu topraklara geldiğinde buralara kendi askerlerini yerleştirmiştir. Horezm'de o zamanlarda Baktriya devleti hâkimdir. Azra

⁵⁷A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 398

⁵⁸Afsana Mammadova, *Tarihi-Kültürel Gelişim Sürecinde Türk Kadınının Konumu*, *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu*, Eskişehir 2014, s. 57-58

⁵⁹Afsana Mammadova, *Tarihi-Kültürel Gelişim Sürecinde Türk Kadınının Konumu*, *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu*, Eskişehir 2014, s. 58

⁶⁰Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 101

⁶¹Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 96

⁶²Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 96

Erhat'ın *Mitoloji Sözlüğü*'ne göre Dionysos, insana doğaya bağlayan tanrıdır.⁶³ Dionysos, şarap tanrısıdır. Yunan mitolojisine göre Dionysos değişik hayvanların şekline girebiliyordu. Toprak Kale'de bulunan sakallı ve keçi kulaklı erkek heykelinin Dionysos'un heykeli olduğu düşünülmektedir. Ayrıca aynı heykele benzeyen bir resim de kale duvarında bulunmuştur. Bu buluşlar da Orta Asya'da üzümculük ve bağcılık kültürünün var olduğunu göstermektedir. Janbas Kale'de bir elinde uzun salkımı bulunan bir erkek heykelinin Dionysos heykeli olduğu düşünülmektedir.⁶⁴

Nevruz yeni yılın ilk günüdür. Beruni'ye göre Nevruz, Farsça konuşan halkların geleneğidir. Horezm bölgesi, Sasaniler zamanında İran'ın etkisi altında kalmış bir bölgeydi. Burada İran'ın kolonileri bulunuyordu. Çünkü Büyük İpek Yolu buradan geçmekteydi. Ayrıca İpek yolu sadece ticaret değil, aynı zamanda fikir alış verişi yoluydu. Gumilev'in dediğine göre kervan yolu Akdeniz'e ve Sarı Denize kadar uzanıyordu. İpek ve ıtriyatla birlikte bu yolda idealar, fikir ve düşünce, öğreti sistemleri de dağlar ve ovalardan geçerek başka ülkelere ulaşıyordu.⁶⁵ İran devletinin Horezm bölgesindeki parçalanmaya etkisinden de bahsedilmektedir. Gumilev'in düşüncelerine göre, Zerdüştlüğü kabul edenler İran tarafına geçmiştir. Kabul etmeyenler ise Turan tarafında kalmıştır.⁶⁶

Beruni'nin *Hronoloji* (1000 yılında yazılmıştır) adlı kitabında Nevruz ile ilgili efsane vardır. Bir gün tanrı yere dokunup yeri oynatmıştır. Yer dönmeye başlamıştır. Aynı zamanda gök ışıkları (ay ve yıldızlar) hareket etmiştir. Tanrı günü yaratmış oldu ve bu günü üç bölüme ayırmıştır: sabah, akşam ve gece. Günü bu şekilde bölünce sayılar ortaya çıkmıştır. Sonra mevsimi yaratmış, dörde bölmüştür. Bu gün içinde Tanrı dünyayı yaratmış oldu. Bu günü Gayurmars'a (Gayumars, Avesta'ya göre ilk insan) teslim etmiştir. Bu gün artık Gayumars'ın bayramı olmuştur.⁶⁷ Avesta'da Gayumars, yarı insan, yarı öküz bir yaratıktır. Öküz olan bölümünden 55 çeşit buğdaygiller, 12 çeşit bitki, sığır, öküz ve 272 hayvan cinsi oluşmuştur. İnsan olan bölümünden ise erkek ve kadın oluşmuştur. Nevruz'a her nesil kendi inançlarını ve manasını katar. Bu bayramı Orta Asya halkları hala kutluyorlar.

⁶³Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 44

⁶⁴E. V. Rtveldze, M. M. Mambetullayev, Dionisiyskiy Syujet na Drevnehorezmiyskom Sosude, *Vestnik* 1995, s. 110

⁶⁵Harun Güngör, Lev Nikolayeviç Gumilev'in Eserlerinde Türklerin Dini Hakkında Bazı Notlar, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Mart 2007, s. 44

⁶⁶Lev. Gumilev, *Evraziya*, Ripol Klassik, Moskva 2014, s. 941

⁶⁷K. Maksetov, *Folklor ham Edebiya*, Karakalpakstan 1975, s. 138

Karakalpakların örf-adetlerinde Nevruz, 21 Mart'ta kutlanıyor ve o gün insanlar aşure (tatlı olmayan) pişirirler. Aşureye, 7 tane farklı şey katılıyor: buğday, nohut, fasulye, darı, akbuğday, mısır ve pirinç. Bunu komşulara dağıtıyorlar. Nevruz günü horoz ve koç dövüştürürler. Ateş yakarlar ve üstünden atlarlar. Şarkı söylenir, dans edilir. Gençler salıncakta sallanır. Ok atarlar (Karakalpaklarda buna altın kabak oyunu derler). En büyük oyunlardan birisi ise at yarışıdır. Bu oyuna göre erkekler kızları kovalar ve yakalayınca öperler. Kızlar da bu arada onları kamçılarla kovalamaya çalışırlar. Bazı oyunlar iki-üç gün sürebiliyor. Bu oyunları düzenleyen kişilerin ellerinde yarışabileceklerin listeleri bulunurdu. Yarışmacılar tecrübeli olunca uzaklarda bile olsalar davet edilip, evlerde misafir edilirdi. Bu oyunlarda gençleri ve tecrübelileri bir araya koymazlar, kuralları da farklı olurdu. Tecrübeliler gençlere bu gelenekleri aktarmak için çaba harcıyordu. Oyunların hakemleri de vardı. Oyunun atları bir ay öncesinden eğitimden geçerlerdi. Atların yemekleri de sıkı kontrol altında olup kurallara göre olurdu. Oyunlardan önce yarışmacılar dua ederdi.

Nevruz bayramı yenilik, önceden bilinmeyen hadiselerle bağlı olan bir bayramdır. Beruni'nin anlattığı efsaneye göre Cemşid Han'ın zamanında şeker yoktur. Bir gün han, bir bitki dalından damlayan sıvı görmüştür. Bir damlanın tadına bakmış ve çok beğenmiştir. Bu tatlı sıvıyı toplatıp, kaynatmayı buyurmuştur. Beş gün sonra oluşan şey şekerdir. Bu şeker Nevruz günü bulunmuştur. İnsanlar her gün bir birine mutluluk dileğiyle şeker verirmiş.⁶⁸

Karakalpaklar su ruhuna da inanırlardı. Susuzluk, su baskını bu ruhun gücü olduğuna inanırlar. Bu ruhun iyilik getirmesi için kurban verilir ve ona dua edilirdi. Karakalpak gemileri yapılırken ön tarafına insan başının iki tarafında saç örgüsü yapılırdı. Su ruhu Karakalpaklarda kadındır. Karakalpaklar ve Horezmlilerde *Hu* (su tanrısının ismi) efsanesi vardır. Karakalpaklar bu su tanrısına *Hap* derler. Eski zamanlarda ona saygı göstermek için sudan atlarken veya yüzerken Hap diye sesleniliyordu. Bu Karakalpak folklorundan alınan bir efsanedir.

Karakalpakların düğün geleneği olan Su dökme kade âdetinde gelini istemeye gelen damat yakınlarına su dökülür ve hediye alınır. Bu geleneği gelin tarafı ve arkadaşları yapar. Kızlar önce misafirlerden izin alır, sonra yaşı büyüklerden başlayarak erkek tarafına

⁶⁸A. Biruni, *İzbranniye Proizvedeniya*, C: 1, Taşkent 1957

su dökerek ıslatırlar. Sonradan bu gelenek el yıkama geleneğine dönüşmüştür. Gelen misafirlerin yanına gidilir ve bir leğen tutularak elleri yıkandıktan sonra hediye alınır. Burada suyun önemi vurgulanmıştır. Misafire su dökülünce veya elleri suyla yıkanınca teşekkür olarak hediye verilmektedir. Suyu saygı gösterilmektedir.

Horezm halkı her zaman Amuderya suyuna bağlı olarak hayatını sürdürmüştür. Bu bölgelerde her zaman su kıtlığı olmuştur. Nehirden uzak yaşayan halklar için suya ulaşmak zor olmuştur. Buna bağlı olarak sulama sistemi gelişmek zorunda kalmıştır. İnsanlar kanallar kazıp suya ulaşıyorlardı. Kanalları, Karakalpak halkı ve Horezmliler yapmıştır. Laudan-Şahabad, Hazavat, Hanabad gibi kanallar bu iki halk tarafından XVIII-XIX. yüzyılda kazılmıştır. Amuderya yatağı hep değişmiştir. Su baskınları insanın hayatını zorlaştırıyordu. Halk nehir yatağı bölgelerine taşınıp yeni düzen kurmak zorunda kalmışlardır. Karakalpaklar Amuderya ve doğal şartlara uzun süre baş eğerek yaşamışlardır. Buna rağmen Karakalpak örf-adetlerini koruyup hayatlarını devam etmişlerdir. Karakalpak tarihinde komşularının baskınlarına (Kazak, Türkmen) maruz kalıp zorluk çektiklerini görmek mümkündür.

Karakalpakların su ile olan bağlantıları Aral Gölü'nün tarihinde de saklıdır. Aral Gölü de Karakalpaklar için bir yaşam yeri olup, onlara yaşam alanı sağlamıştır. Her bir kelimenin tarihi vardır. Segiyevskiy'e göre tarihi el yazılarına Aral Gölü'nün 16 değişik adı vardır. Daytiya, Birukaş, Oksiyan Gölü, Kuruhan Denizi, Kerder Denizi, Jent Gölü, Meotida, Arka Deniz, Horezm Denizi, Ceyhun Gölü, Kök Deniz, Bahri Horezm Denizi bu isimlerdir. Aral'ın ilk adı Daytiya, Avestada'da MÖ I. Yüzyılın ortalarında Viruşkaş, II-III. yüzyıllarda Oksiyan Gölü olarak anılmaktadır.⁶⁹ Ptolomey, II. yüzyılda Jurjaniya Devletinin adına bağlayarak gölü Jurjan diye adlandırmıştır. Çin tarihi kaynaklarında IV-VIII. yüzyılda Aral ve Hazar denizinin birleşik adı *Siyhay Batı Denizleri* diye geçmektedir. Türk halklarında Gürigan doğu kuzey kavimlerinin adıyla *Kuruhan Denizi* olarak geçmektedir. 835 senesinde İbn-Hordadbek eserlerinde *Kurdar Gölü* diye bahsetmektedir. Kurdar bölgesi ile bağlı olarak Aral, Kurdar Gölü adını almıştır. 10. yüzyılda Aral'ın adı yine değişiyor. Muhammed b. Hedjib Bekran, "*Jahanname*" adlı eserinde Kazakistan şehri olan Cend adına benzeterek, *Cend Gölü* diye bahsetmektedir. 11. yüzyılda Strabon'un eserinde Aral; Meotida ve Arka Denizi olarak geçmektedir. Şahrüh zamanında 1411

⁶⁹O. Bekbaulov, Karakalpak Tilindegi Özlestirme Sözlerdin Kollanılı, *Karakalpak Tili Boyınsha İzertleuler*, Nukus, Karakalpakstan 1971, s. 174

yılında *Ceyhun Gölü* olarak anılmaktadır. 1603 yılında *Sır Gölü* olarak geçmektedir. 1773'te Kök Deniz olarak adlandırılmış ve Pemizovin'in çizdiği haritada bu adla geçmektedir. Hive sarayı tarihçisi Munis'in çevirdiği "Ravzatus Safa" adlı kitapta Aral, *Bahri Horezm* olarak geçmektedir. 13-15. yüzyıllara kadar Horezm Denizi olarak anılmıştır. Bu isimlendirmelerden sonra Aral adı kalıcı olmuştur. Eskiden bu denizin çok sayıda adaları vardı. Aral'ın çok adalı deniz manasını taşıdığı düşünülmektedir. Eski Özbek dilinde Odağ, ada anlamındadır. Karakalpaklarda ise ada, Atau'dır. Bu kelimeler halk dilinde Adak olarak geçmektedir. Adak adını taşıyan bir devletin eskiden Aral Gölü'nün altında kaldığı düşünülmektedir. Böylece ada anlamını taşıyan halk ve devletin adının bu göle verildiği düşünülmektedir. Adak devletinin kalıntılarına rastlayan araştırmacılar gerçekten de böyle bir devletin sular altında kalmasının gerçek olabileceğini düşünüyorlar. Adak devletinin ilk şehrinin adı Antakya'dır.⁷⁰

Aral Gölü ile ilgili efsaneler de vardır. Bunlardan biri şöyledir: "Çok eski zamanlarda Aral denizinin yerinde bir imparatorluk vardır. Buranın padişahının adı Fasil'dir. Bu acımasız bir padişahmış ve çok gaddar birisi olarak tanınmış. Bir gün onun topraklarını su basmış. Astarhan (Hazar denizi) denizine akan iki derya bir yerde durakalmış ve orada Aral denizi oluşmuştur."⁷¹ Beddua alan bu padişahın imparatorluğunu su yutmuştur.

Karakalpakların dini ve örfi geleneklerini incelediğimizde hem bunların hem de Orta Asya halklarının (Özbek, Kırgız, Türkmen, Kazak, Tacik) inançlarına ve dinine bağlı olduklarını gösteriyor. Nesilden nesle geçen inançlar gündelik hayatı anlatıyor. Bu inançların çoğu ev hayvanların kutsal olmasıyla ilgilidir. Öküz, at, köpek, keçi, tavuk, turna, koyun, kaplan, tavşan, karga, kuğu, kurbağa, balık, baykuş kültüne çok rastlanıyor. Eski çağ insan toplulukları, hayvanların konuşabildiklerini ve kendileri ile aynı olduklarını düşünmüşlerdir. Ölen insanların ruhlarının hayvanlara ve kuşlara geçtiğine inanılmıştır. İnanç, insan ruhunun kaynağıdır ve çevresinde yer alan gizli ve anlaşılmayan olaylara olan bakış açısidir. İnanç ve din, insanların güncel, içtimaî ve iktisadi hayatlarını etkilemiştir.

1.3.5. Evlenme Kültü

⁷⁰O. Bekbaulov, Karakalpak Tilindegi Özlestirme Sözlere Kollanılı, *Karakalpak Tili Boyınsha İzertleuler*, Nukus, Karakalpakstan 1971, s. 169

⁷¹K. Mambetov, *Ayemgi Karakalpak Edebiyatı*, Nukus, Karakalpakstan 1976, s. 54

Karakalpakların düğün gelenekleri uzun bir sürecin sonucu ortaya çıkmıştır. Evlenecek çift anlaştıktan sonra bu süreç başlamış olur. Erkek tarafı kızı istemeye gider. Kız isteme sonucu olumlu olursa, büyüklerin evinde hayvan kesilir. Damat (küyeu) evine göğüs eti (tös) ve mayalı hamurdan yapılan pişi (boursak) gönderilir. Bu saygı ve sevgi göstergesidir. Kalan et, gelinin akrabalarına ve konu-komşularına ikram edilir. Damat evinde akrabalara göğüs eti ikram edilir. Bu et yeme merasimi, eski zamanlarda insanların totem hayvanların etini yiyince o hayvanın gücü ve sihrinin kendilerine geçtiğine inanmalarını göstermektedir. Bu gelenek Karakalpaklarda ve Kazaklarda hala devam etmektedir. Örneğin Kazak geleneğinde gelin babası koyun kesip yeni akrabalarına göğüs etini ikram eder. Göğüs eti saygı ve yakınlık, akrabalık sembolüdür.

Evlenecek çiftler, nişandan sonra damat tarafı, kız tarafına büyük baş hayvan gönderir (elkade). Başlık miktarı, düğünden önce gelin ve damadın akrabaları kendi aralarında anlaştıktan sonra saptanmaktadır. Başlık, hem para hem hayvan olabiliyordu. Hayvanla ödenen başlığa Karakalpaklar “tuar” derler. Tuar’ın anlamı nesil vermek, doğurmak, bolluk anlamına gelmektedir.

Bundan sonraki etap, Eşik Aşardır. Eşik Aşar, damadın ilk kez gelin evine girmesidir. Damat büyük baş hayvanı (sogum) gelin evine gönderir. Hayvan kesilip eti dağıtılır. Etin herkese paylaşılması çok önemli bir noktadır. Hayvanın ön ayağının birisini (jilik) damat kendi yakınlarına gönderir. Karakalpakların bu geleneği, eski totem inancının, Orta Asya Türkler arasında var olduğunu göstermektedir. Fakat bu fikre herkes katılmıyor. Çünkü Orta Asya halklarının tek tanrı inancına sahip olduklarına inanılıyor. Örneğin, Rasonyı’nin yazdıklarına göre “VI. yüzyıl yazarı Menander ise Türklerden bahsederken ‘her ne kadar toprağa, suya ve ateşe saygı göstermekle beraber, yine de kâinatın yaratıcısı tek Tanrıya inandılar.’” demektedir. Ögel’e göre de Türkler, kurdu önemli gösterebilirler de, onu tanrı olarak değil, sadece bir sembol olarak görüyorlar. Totemizmin aslında, eski Türk kültürünün unsurları arasında olmayıp, diğer kültür çevrelerinden alınmış olduğu sanılmaktadır.

II. BÖLÜM

2.1. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE HAYVAN KÜLTÜ

2.1.1. Hayvan Kültü

Karakalpak Türkleri konargöçer bir kültüre sahip olduğu için doğal olarak hayvanların da hayatlarında önemli bir inanç yeri vardır. Özellikle Kartal bu halkın edebiyatında ve diğer sözlü kültüründe konu olarak edinilmiştir. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Baykuş ise daha çok uğursuz olarak görüldüğünden inançlar içerisinde çok fazla yer almamıştır. Karakalpak Türklerinde hayvan kültürünün genel özellikleri hayatın her alanında yer edinmiştir. Buna dair genel olarak başlıklar halinde bu hayvan kültürünü ele alacağız.

2.1.1.1. Öküz

Öküz, bolluk ve tokluk sembolüdür. Öküz etini yemek, bu hayvanın gücünün ve sihrinin kendine geçtiğine inanmaktır.⁷² Öküz, İskit, Türk ve İran halklarının totemidir.⁷³ Aynı zamanda öküz, Yakutların da totem hayvanıdır.⁷⁴ Oğuzlar, XI-XII. yüzyıllarda kurban keserken at, öküz tercih ediyorlardı.⁷⁵ Öküzü kutsallaştırma olayı, Karakalpak efsanelerinde çok rastlanıyor. Öküz, insanları nehir, göl veya suyu bol olan yerlere yönlendirdiği için belli yerlere Oğuz-derya ismi verilmiştir. Amuderya'nın eski adı da Oğuz-derya'dır. Göne Urgenç ve Kungrat şehirlerinde bulunan gölün ismi Geumiş (Jeumis)'tır. Hocaeli şehrine yakın bir bölgede Gavur Kala adında eski bir kent vardır.

⁷²V. A. Spirelman, *Domestikatsiya Jivotnih i Religiya, İssledovaniya po Obshey Etnografii*, Moskva 1979, s. 179

⁷³S. Tolstov, *Perejitki Totemizma i Dualnoy Organizatsii u Turkmen. Problema İstorii Dokapitalisticheskikh Obshestv*, Moskva-Leningrad 1935, s. 30

⁷⁴A. N. Berştam, *Sotsialno-Ekonomicheskiy Stroy Orhono-Yeniseyskih Tyurok VI-VIII vekov*, Moskova-Leningrad 1946, s. 84

⁷⁵S.G. Agadjanov, *Oguzskiy Plenema IX-XIII vekov, Strani i Narodi Vostoka*, Vipusk X, C: 1, Moskva 1971, s. 179-193

Geumiş ve Gavur Kala'nın isim olarak ortak noktası vardır. Yerli halka göre "gavur" kelimesi Farsça'da büyük baş hayvan anlamına gelen "gav" kelimesinden türemiştir. "Gav" perest, büyük baş hayvana tapan anlamına geliyor. Gavur Kala sakinleri de öküzle tapıyorlarmış. Snesev'e göre Hive şehrine yakın bölgede olan Gouik Göl'ün anlamı Farsça'da öküz anlamına gelen "Gou" kelimesinden türemiştir. Horezm dilinde ise "ik" eki "öküz yaratmış" anlamına gelmektedir.⁷⁶

Oğuzderya'nın Amuderya'nın bir kolu olduğu arkeologlar tarafından kanıtlanmıştır. Mızdahkan (XIV. yy.), Ak-kala, Jana-kala (XVIII-XIX. yy.) gibi büyük yerleşim yerleri bu nehrin çevresinde kurulmuştur. Bu merkezlerde öküz değerli bir hayvan ve her zaman insanların hizmetinde olmuştur. Büyük baş hayvanlarla uğraşmak, göçebe hayat tarzından yarı göçebe veya yerleşik hayat tarzına geçmek anlamına gelmektedir. Öküz, gök, toprak, nem ve su tanrısı anlamına gelmektedir. Efsanelere göre avcılıkla geçinen topluluklarda öküz kutsal hayvan olarak gösterilmiştir. Susuzluk zamanlarında öküzü kurban olarak kesip kanını Amuderya'ya akıtıyorlardı. Bu geleneğin adı "kan shashu" (kan dökme) olarak geçmektedir. Öküzün kutsal bir hayvan olduğunun başka bir göstergesi de bu hayvanın başının mezarlık girişlerine asılmasıdır.

Karakalpakistan'ın Nukus şehrinde Azler Baba Mezarlığı bulunmaktadır. Azler Baba efsanesine göre ihtiyar olan Azler Baba ölmeden önce bir ricada bulunmuştur. Bu ricasında: "*Ben öldüğümde, beni öküzün çektiği bir arabaya koyun ve öküzü serbest bırakın. O nerede durursa beni oraya gömün*" demiştir.⁷⁷ Bu efsaneye göre öküzün kutsal olduğu görülmektedir.

MÖ II-III. yüzyılda inşa edilen Horezm hanlarının sarayı olan Toprak Kala'da arkeolojik kazılarda insan kafalı öküz heykeli bulunmuştur. Bu buluş da insanların bu bölgede öküzlere çok eski zamanlardan beri tapıklarını göstermektedir. Karakalpakistan'da Tahtaköprü bölgesindeki XVII. yüzyılda oluşan Kırk-Kız Mezarlığının girişinde öküz kafasının resmi bulunmaktadır. Buna göre çok önceden İslam'ı kabul eden halkın hala bu eski inançlarını devam ettirdiği görülmektedir.

⁷⁶G. Snesev, *Relikti Domusulmanskih Verovaniy i Obryadov u Uzbekov Horezma*, Moskva 1969, s. 315

⁷⁷R. Kamalova, *Traditsionniye Verovaniya v Semeyno-Bitovoy Obryadnosti Karakalpakov (XIX – naçalo XX vekov)*, Nukus 1996, s. 21

Antik Sümerlerde ise öküz, Ay Tanrısı olarak görülmektedir. Zerdüştlük efsanesine göre ilk insan yarı-insan, yarı-öküz olarak ortaya çıkmıştır. Bu yaratığın adı da Farsçada “gav (öküz)” ve “mard (insan)” anlamlarının birleşimi olan Gavmard’tır. Gavmard, kötülük tanrısı olan Ahriman’a karşı savaşıırken ölüyor. Gavmard’ın ailesi ise Ay’a kadar yükseliyor ve geri dönünce hayvanlara ve bitkilere hayat veriyor. Bu bilgiler ışığında Horezm halklarının Zerdüştlük inancına sahip olduklarını söyleyebiliriz. Örneğin Horezm ve Tacikistan’da yapılan arkeolojik kazılarda VI-VIII. yüzyıla ait öküz resimli eşyalar bulunmuştur. Bu resimlerdeki öküzlerin iki boynuzunun ortasında Ay resmi bulunmaktadır. Bu resimler, öküzün Ay’dan doğduğunu gösteriyor. Başka bir deyişle Ay çok önemli bir yer kaplıyordu.

Karakalpaklarda da Ay’ın önemini görmek mümkündür. Karakalpaklarda hilale *Ayşik* deniyor ve yarım ay şeklinde olan Ayşik imgeleri öküz boynuzu ya da koç boynuzu şeklinde olup mezarlıkların girişine ya da ev girişine asılırdı. Karakalpak kızları da ay şeklinde küpe taktıklarında evlenmeye ve doğurmaya hazır olduklarını göstermiş oluyorlar. Küçük çocuklar da ayşik taktıklarında nazardan korundukları anlamına geliyordu. Çocuk doğurmak isteyen kadınlar, gümüşten yapılmış, ay şeklinde olan taşlı bir takı takarlardı. *Ayşik gilt salgış* adı verilen bu takı öküz boynuzu şeklindedir (Resim 9, Savitskiy, 1976). Öküz boynuzu şeklindeki Ayşik; bolluk, bereket ve doğurganlık sembolüdür. Ayşik; Orta Asya, Doğu Avrupa ve Sibirya halklarında da rastlanmaktadır. Kazaklarda Ayşik nakışı kadınların kıyafetlerinde ve keçe halılarda süs olarak kullanılmaktadır. Türkmenlerde Ayşik, Abdal etnik grubunun damgasıdır.⁷⁸

Karakalpaklarda, öküz, dana ya da teke hayvanının (mutlaka erkek hayvan) önemli olduğu “gök-mar” oyunu vardır. Bu oyunda koyun kullanılmaz. Çünkü koyun kutsal olarak kabul edilmiştir. Koyunun kullanıldığı oyunlarda mutlaka biri ölüyor ya da sakatlanır diye inanılmaktadır. Bu oyun düğünlerde ve damadın tarafında oynanır. Hayvanın başı ve ayakları kesilir, içi temizlenir ve samanla doldurulur ve sağlam halatla bağlanır. Böylece “gök-mar” oyununun oyuncuğu oluşur. Oyunun kurallarına göre köyün dışında bir arazide çukur açılır. Oyun yöneticisi bu gövdeyi çukura atarak oyunu başlatır. Gençler “gök-marı” bu çukurdan çıkarmaları gerekiyor. Çıkardıktan sonra eğer oyun bitmesi gerekiyorsa oyun yöneticisi “öküz ölmüştür” demesi gerekiyor. Yoksa oyun devam edebilir. Kazanan kişi

⁷⁸H. E. Esbergenov, J. H. Hoşniyazov, *Etnografiçeskiye motivi v Karakalpakskom folklore*, Taşkent 1988, s. 99

hayvanı pişirip herkese ikram eder. Bu et kutsal olarak kabul edilir, şifa niyetine tüketilirdi. Aynı zamanda bu eti yiyenler öküzün gücünü, kutsallığını almış sayılırlardı. Bu eti yeme geleneği ritüel bir faaliyet olup adına “*intiçuma*” denmektedir. Bu oyun göçebe ve yarı göçebe halklarda bulunur. Yerleşik halklarda yoktur. Kalinovskaya’ya göre dünya halk mitolojilerinde “gök-mar” yarışmasının izleri Merkez Asya ve Ön Asya halklarında vardır. Bu yarışmalar aynı boydan, cinsten olanlar, kardeşler arasında olabilirdi. Bu gelenek ilkel insanların yaşa göre ayrılması ile bağlı olup, Doğu Afrika halklarında son zamanlara kadar yaşamış bir gelenektir.⁷⁹ Aynı konular Herodot’a göre “Avesta” kitabında İskit-Sak topluluklarında da mevcuttur.

Gök-mar oyunundaki öküz ya da dana hayvanı nasıl erkekliğin sembolü olarak görünüyorsa, kadının sembolü da keçidir. Damat gelini almaya geldiğinde, “*sıynak ılak* (keçi)” isterler. “Sıynak” kutsal anlamına gelmektedir. Hayvanın içi temizlenir, saman ya da arpa ile doldurulur. Oyuna göre damat tarafı gelinin oturduğu arabaya ulaşması ve bu hayvan gövdesini oraya atması gerekir. Gelin tarafı da bu arabayı korumaktadır. İnan’a göre esasen bütün Türk düğünlerinde kız ve güvey tarafları arasında, sembolik olarak savaş ve sonra barış yapıldığı müşahade ve tespit edilmiştir.⁸⁰ Sonuçta “sıynak ılak” damat tarafında kalıyor ve pişirilip herkese ikram ediliyor. Bu hayvanın da kutsallığına inanılıyor, yiyenler güç aldığına inanıyorlardı. Bakhtin’in dediğine göre bir araya gelen toplumun bir şeyler yemesi ve bolluk içinde olmaları, dünyayı içine almaları anlamına gelmektedir. Dünyayı içine almak ise daha güçlü olmak ve dünyanın bir parçası olmaktır. Beraberliği simgeler ve ayrımcılığı inkâr etmektir. Buradaki beraberlik, insanların, hayvanların ve tüm dünyanın bir parçası anlamına gelmektedir.⁸¹

Yukarıda söylendiği gibi keçi kutsaldır. Gelin eve ilk adımını attığında keçi postuna basması gerekir ve evde bir köşede oturduğunda keçi postunda oturması lazımdır. Bu da kadın totemi olup, eve bereket ve doğurganlık gelmiş anlamını vermektedir. Taciklerde de keçi boynuzları evin girişine, mezarlara, mescit girişlerine ve içlerine takılır. Bu geleneğin huzur getirdiğine inanıyorlardı.⁸² Türkmenlerde ise keçileri yağmura kurban ediyorlardı.

⁷⁹K. Kalinovskaya, *Vozvrastniye Gruppi Narodov Vostochnoy Afriki*, Moskva 1976, s. 66-67

⁸⁰A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 346

⁸¹ Mikhail Bakhtin, *Rabelais and His World*, Çeviren : Helene Iswolsky, İndiana University Press, Bloomington 1965, s. 226

⁸²N. Kislyakov, Ohta Tadjikov Dolini Reki Hingou – v Bitu i v Folklore, *Sovetskaya Etnografiya*, 1937, s. 117

Orta Asya Türkmenlerinde yabancı keçi etini insanlara ikram etme geleneği büyük bir ihtimal “intiçuma” ayinidir. Amacı ise totem neslini büyütme ve ona şükranını göstermektir.⁸³ Karakalpaklarda at ve keçi gök hayvanları olarak geçiyor. Fakat zaman geçtikçe bu hayvanların yerini öküz alıyor. Bu geçiş de daha yerleşik hayatla ilgili olabilir. Çünkü at ve keçi daha fazla göçebe hayatta görünürken, öküz daha fazla yerleşik hayat tarzlarında rastlanmaktadır.

2.1.1.2. Yılan

Yılanın sihirli ve insan dilinden anlayan bir hayvan olduğuna inanılmaktadır. Yılanın zarar vermek yasaktır. Yılanı bakıp onları oynatanlar her yılanına isim vermiştir. Bu isimler unutulduğunda yılanların ona zarar verebileceğine inanmışlardır. Karakalpaklar yılanı siyah ve beyaz olarak ayırırlar. Beyaz yılanın atası peri, at ve kız şeklinde insanlara görünür. Mitolojide ise kız, kuş, at bilinmeyen sebeplerden dolayı yılanı dönüştürüyorlardı.

Karakalpaklardaki “gok-mar” oyununun adı önem taşır çünkü temelinde hayvan sembolü vardır. “Gok-mar” teriminin anlamı gök (gökyüzü) ve mar (yılan) olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yılan gökyüzü yılanıdır. Tolstov’a ve Yeremeev’e göre de “gök-mar” kelimesi gökyüzü ile bağlantılıdır. “Gök-mar”la ilgili başka fikirler de vardır. “Gök-mar” Hint-Avrupa dilinde gök (keçi), mar (at) anlamına gelmektedir. Yani at üstünde yarışanların keçi gövdesini kaçırmalarıdır.

Yılan sembolünün önemi Türk halklarının kültürüne Orta Asya’da yaşayan İran kökenli halklarının etkisiyle girmiştir. Yeremeev’e göre hayvancılığa bağlı terimlerin çoğu Türk diline, Hint-Avrupa dillerinden ve İran dilinden geçmiştir.⁸⁴ Yılan sembolü kadınların ana totemidir. Yılan; bolluk, bereket ve nesil vermek anlamına gelir. Kadın çeyizindeki nesilden nesle geçen ve genelde takılmayan bakır bileziğe “jez bilezik” denir. Bu bileziğin şekli yılan şeklinde olup her kız bu bileziği kendi evinden eşinin evine taşımış olur. Karakalpak gelin kıyafeti olan Kızıl kimeşte⁸⁵ yılan motifli nakış vardır. Bazı yılan motiflerine jılan baur (yılan ciğeri) derler. Aynı nakış Türkmen halılarında ve nazar takılarında da bulunuyor. Karakalpaklarda ev eşyalarında yılan motifi mevcuttur. Küçük

⁸³V. Basilov, O Perejtkah Totemizma u Turkmen, *Trudi İnstituta İstorii, Arheologii*. C: 7, Etnografi Serisi, Ashkabad 1963, s. 139

⁸⁴D. Yeremeev, Tyurk – Etnonim İranskogo Proishojdeniya? (K Probleme Etnogeneza Drevnih Tyurkov), *Sovetskaya Etnografiya*, 1990, s. 129-130

⁸⁵Resim 4, Savitskiy, 1976

renkli kumaşları eş dörtgenler şeklinde birleştirip sürüngen şeklinde büyük parçalar oluşturuyorlar. Bu gibi birleştirmelere “*şiy kurak*” deniyor ve bunlardan minderler dikiyorlar.

Yılan sembolünün önemi destanlara da geçmiştir. Örneğin, Karakalpak destanı olan *Şaryar*'da şöyle cümleler yer alır:

Ak marı deġen ak jılan	(Beyaz mar, beyaz yılan)
Kök marı deġen kara jılan	(Gök mar, siyah yılan)
Bul jılanga karasa, jup jıġası basında	(Eġer bu yılana bakarsan, başında taç görürsün)
Paşalık lipas üstünde, ekeu de paşa.	(Üstünde paşa kıyafeti, ikisi de paşa) ⁸⁶

Bu satırlarda mar (yılan), insan olarak gösteriliyor. Hatta paşa olarak yüceltiliyor. Tolstov'a göre Orta Asya ve Hindistan mitolojilerde geçen yılan, su ve göġe baġlı bir hayvandır.⁸⁷

2.1.1.3. At

Karakalpak geleneklerinde at zoomorf niteliġindedir. Yani Tanrının at şekline girdiğini düşünmektedirler. Zoomorf düşüncesine göre tanrılar hayvan şeklindedirler. Hatta antropomorf niteliġinde de düşünülmüştür. Bu düşünceye göre tanrılar her şekle girebilirler. Bu yüzden atlar büyük önem taşımaktadır. Türk-Moġol halklarının folklorunda totem at koruyucu fonksiyonunu taşımaktadır. Geleceği görebilen zoomorf ve antropomorf niteliġindedir. Herodot'a göre ise Orta Asya göçebe toplulukları olan Massagetlerin tanrısı güneştir. Güneş tanrısına atı kurban ediyorlardı. Çünkü en hızlı hayvanı olduğunu düşünüyorlardı.⁸⁸ Tolstov'a göre Aral ve Hazar bölgesinde yaşayan Massagetlerin totemi olan at büyük önem taşımıştır.⁸⁹ Karakalpakistan'ın Üstyurt bölgesindeki Aybuyur-kala (I-III. yy.) kazılarında bulunan eşyalarda en çok at resmi bulunmaktadır. Keçi, köpek resimleri de bulunmasına rağmen en çok resmedilen hayvan, attır.⁹⁰ Aybuyur-kala'da bulunan iki at kafalı bir dayanak, atın güneş sembolü ve gök hayvanı olduğunu gösteriyor.

⁸⁶*Şaryar: Karakalpakskiy Narodniy Epos*, C:13, Nukus 1984, s. 189

⁸⁷S. Tolstov, *Drevniy Horezm*. Moskva 1948, s. 294

⁸⁸Herodot, *İstoriya v Devyati Knigah*. 1, 2, 4. Kitaplar, Leningrad 1972, s. 216

⁸⁹S. Tolstov, *Drevniy Horezm*. Moskva 1948, s. 185-207

⁹⁰M. Mambetullayev, Koroplastika s Gorodisha Aybuyur-Kala, *Vestnik* 1983, s. 86

Bu buluş Karakalpakların atı kutsal bir hayvan olarak kabul ettiklerini göstermektedir.⁹¹ Kuzmina'ya göre at; ana toprak, hayat ve ölüm tanrısıdır. Aynı zamanda gök ve güneş tanrısı olarak görülmüştür. Çünkü Hint-Avrupa halkları güneş ve göğü nesil, meyve veren ve mübarek atalarının yurdu olarak kabul etmiştir.⁹²

Eski Türklerde at, savaş zamanlarında kullanılan, kurban olarak kesilen hayvan olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda sütünü, kılını ve derisini kullandıkları hayvandır. Karakalpaklar sığır, öküz ve at beslerlerdi. At kültü bozkırlarda yaşayan göçebe ve yarı göçebe topluluklara aittir. Bu toplulukların en sevdiği yemekler at etinden yapıp, içkileri at sütü olan kımızdır. Savaş zamanında atlar av ve ulaşım için kullanılmıştır.

Karakalpak efsanelerinde kahramanların bindiği atların önemi büyüktür. Bu atlar başka atlara benzemeyen “*tulpar*” adını alan atlardır. Bu atların kanatları olup uçabilen hayvanlardır. Hızları yıldırıma ve yıldızlara benzetilmiştir. Hatta bu atlar konuşabilir ve akıl verebilirler olduğuna inanılırdı. Alpamış'ın atı “*Bayşubar*” ve Koblan'ın atı “*Toruşa*” bu şekilde anlatılmaktadır.

Karakalpakların düğün geleneklerinde de atın önemi büyüktür. Başlık olarak alınan at on tane ineğin değerindedir. Damada dayısının at hediye etmesi atın en değerli hediye olduğunu göstermesidir. Bebek için yapılan beşik düğününde bebeğin beşiğine ata biniyormuş gibi yapılmaktadır.

Cenaze törenlerinde tabuta “ağaç at” denmektedir. Her cenazede bir “ağaç at” yapıp mezarda bırakılır. Jdanko'ya göre bu gelenek Türk göçebe toplulukların ölüyü atıyla gömmek ayinine benzemesini vurgulamaktır.⁹³ Pletnev'a göre atıyla gömme geleneği Peçenekler, Torklar, Polovets topluluklarında görülmektedir.⁹⁴ Karakalpaklarda cenazeye gelenlere at eti ikram edilmiştir ve bunun adına “*ölü aşı*” denmiştir. Orta Asya topluluklarında ölen insanlar atı ve kullandığı eşyalarla yakılıp küllerini gömüyorlardı.⁹⁵ Kazaklarda ve Karakalpaklarda XIX. yüzyılda at kuyruğu sırığa asılıp mezarlığa

⁹¹M. Mambetullayev, Koroplastika s Gorodisha Aybuyur-Kala, *Vestnik* 1983, s. 63-65

⁹²E. Kuzmina, Rasprostraneniye Konevodstva i Kulta Konya u İranoyazichnih Plemen Sredney Azii i Drugih Narodov Starogo Sveta, *Srednyaya Azii v Drevnosti i Srednevekovye*, Moskva 1977, s. 39

⁹³T. A. Jdanko, Etnograficheskaya Razvedka v Chimbayskom Rayone, *Kratkiye Soobsheniya İnstitutu Etnografii*, 1947, s. 14

⁹⁴E. Bijanov, M. Mambertullayev, Unikalniy Ossuariy s Nekropolya Drevnego Darsana, *Vestnik* 1972, s. 82

⁹⁵N. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy o Narodah Obitavshih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, 1. cilt, Moskva-Leningrad, 1950, s. 230

dikiliyordu.⁹⁶ XIX. yüzyılın son yıllarında ve XX. yüzyılda Abramzon'a göre Karakalpaklar, evlerinin girişlerine atın kafatasını asmaları kötü ruhlardan korunma amaçla yapılan bir gelenektir. Bu gelenek Kazak ve Kırgız halklarında da mevcuttur.⁹⁷

Karakalpaklarda atın önemi boylarının isimlendirilmesinde de görülmektedir. Jdanko'ya göre Mangıt boyu üç kola ayrılıp, isimleri “karatay”, “boztay” ve “sarıtay”dır. Bu isimlerin ve boyların efsanesine göre üç erkek kardeşin üç tane atları vardır. Bunların isimleri “Karatay”, “Boztay” ve “Sarıtay”dır. Bu üç kardeş yolda giderken yaşlı güçsüz bir ihtiyarla karşılaşmışlar. Bu ihtiyar kendisini bir yere götürmelerini rica ettiğinde “Sarıtay” ve “Karatay” sahipleri olan iki kardeş isteğini yerine getirmiş ve duasını almışlardır. Bu yüzden bu boydan olanlar bolluk, rahatlık ve bereket içinde yaşamışlardır. “Boztay” atının sahibi ise ihtiyara yardım etmek istemediği için boyu ceza almış, soyu az nesil vermiştir.⁹⁸

2.1.1.4. Koyun

Karakalpaklar koyunun kutsal bir hayvan olduğuna inanmışlardır. Bu inanç Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgızlar da vardır. Koyun heykelleri eski Türklerin kültürel mirasında da rastlanıyor. Azerbaycan ve Anadolu topraklarında ortaçağ yıllarında Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türk devletleri vardı. Koyun resmi bu devletlerin simgesiydi. Belki bu gelenek eski Türklerin, Sümerlerin nesli olduğunun delilidir. Türkiye ve Azerbaycan'da koyun heykelleri daha çok mezarlar üstüne kurulmuştur. Bu da onların mistik inançlarıyla ilişkisini göstermektedir. Bunlar Oğuzların İslam öncesi totemizm inancının göstergesidir.⁹⁹ Yagodin'e göre Karakalpakistan'da arkeolojik kazılarda bulunan VII-VIII. yüzyıla ait ev eşyası heykellerinde koyun figürleri yer almaktadır. Bu resimler totemizm kalıntılarını göstermektedir.¹⁰⁰ Türkmenlerde ise koyun boynuzu resimleri ekmek fırınlarında ve keçe halılarında mevcuttur. Türkmenler bu motife “göçak” derler. Bu resimlerin sihirli güçler taşıdığına inanılmıştır. Koyun koruyucu fonksiyonunu da taşımaktadır. Nazardan koruduğuna inanılmaktadır. Düğünlerdeki “kamau-koy” geleneği

⁹⁶E. Bijanov, M. Mambertullayev, Unikalniy Ossuariy s Nekropolya Drevnego Darsana, *Vestnik* 1972, s. 82

⁹⁷S. Abramzon, Predmeti Kul'ta Kazahov, Kirgizov i Karakalpakov, *Material'naya Kultura i Hozyaystvo Narodov Kafkaza, Sredney Azii i Kazahstana*. Cilt 34. Leningrad 1978, s. 162

⁹⁸T. A. Jdanko, Ocherki İstoricheskoy Etnografii Karakalpakov, *Trudi İnstituta Etnografii İmeni Mikluho-Maklaya*, C: 9. Moskva-Leningrad 1950, s. 50

⁹⁹Aydın Alizade, Türk-Oğuz Sanatında ve Dünya İnançlarında Koyun Resimleri, Burhan Sayılır (Ed.), *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu*, Eskişehir 2014, s. 178

¹⁰⁰V. Yagodin, T. Hocayev, *Nekropol Drevnego Mizdahkana*, Taşkent 1970, s. 99-100

bu inancı göstermektedir. Kız tarafı damat tarafına haber gönderiyor. Belli bir günde koyun ve ozan göndermesini istiyorlar. Kızın arkadaşları bir yerde toplanıp eğleniyorlar.

İbn-Fadlan'a göre X. yüzyılda Bulgarların kutsal mezarlarında belli sayıda koyun ve büyük baş hayvan kesilip etin yarısı dağıtılıp, kalan kısmını mezarda bırakıyorlardı. Bu hayvanların kafaları mezarlarda bulunan ağaçlara ya da sırıklara asılıyordu.¹⁰¹ Koyunun eti yenir, sütü içilir, yününden de iplik yapılırdı. İp eğirme aleti olan *urşuk* ahşaptan yapılırdı. Koyun dışında, keçi, deve yünleri de kullanılırdı.

2.1.1.5. Deve

Karakalpaklarda deveye “*kiyeli*” denir. Bunun anlamı kutsaldır. Deve sihirli güce sahip hayvan olarak kabul edilmiştir. Horezm bölgesinde VII-VIII. yüzyılda yaşayan topluluklara göre deve çehresi kötülükten koruyan simge olarak kabul edilmiştir. Deve çehresi resmini damgalarında kullanmışlardır. III. yüzyılda Horezm paralarında (tenge) deve resmi bulunurdu. Bu hayvanın totem olduğunu göstermektedir. Kerder bölgesinde bulunan paralarda deve şeklinde taç resimlerine rastlanmaktadır. Deve, büyük ihtimal İran halkları tarafından evcilleştirilmiş bir hayvandır. Bu halklar Orta Asya bozkırlarında Kazakistan, belki de Doğu Sibiry'a da yaşamış olabilirler.¹⁰² Kuzmina'ya göre Çin edebiyatında deve kutsal yağmur ve su kültürüne bağlıdır.¹⁰³ Avesta kitabında deve ve at büyük güce ve şöhrete sahip hayvanlardır. Deve, savaş ve zafer tanrısı olan *Baratragna* olarak görülmektedir. İran isimlerinde “*ustra*” kelimesi ve Zarathustra (Zerdüş) ismi deve kültürüne bağlıdır.¹⁰⁴ Karakalpak kadın kıyafetlerinde “tüye taban (deve ayağı)” adlı motif kullanılmıştır. Bu nakışlar Karakalpak sanatçısının dünya görüşünü ifade etmektedir. Türkmen halılarında deve resmi işlenir ve deve yünü kullanılır.

Karakalpak kültüründe çocuk isteyen kadınlar devenin altından geçip etrafında dolanırlar. Devenin şifa verdiğiğine inanılmıştır. Deve yünü şifa niyetine kullanılırdı.

¹⁰¹A. Kovalevskaya, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana o yego Puteshestvii na Volgu v 921-922 gg.* Harkov 1956, s. 80

¹⁰²B. İ. Vainberg, Udelniy Chekan Rannesrednevekovogo Kerdera, *Voprosi Antropologii i Materialnoy Kulturi Kerder*, Taşkent 1973, s. 106

¹⁰³E. Kuzmina, Rasprostraneniye Konevodstva i Kulta Konya u İranoyazichnih Plemen Sredney Azii i Drugih Narodov Starogo Sveta, *Srednyaya Azii v Drevnosti i Srednevekove*, Moskva 1977, s. 106

¹⁰⁴B. İ. Vainberg, Udelniy Chekan Rannesrednevekovogo Kerdera, *Voprosi Antropologii i Materialnoy Kulturi Kerder*, Taşkent 1973, s. 106

Şamanların müzik aleti olan kobız deve derisiyle kaplanırdı. Deve derisinden yapılan halatlarla çadırın iskeletini oluşturan ahşap bölümler bir birine bağlanmaktadır.

Horezm Özbekleri deveyi aranlar (kutsal), melek su ruhları olarak kabul ediyorlardı.¹⁰⁵ Türkmenlerde hayvanların adlarını taşıyan boy isimleri vardır. Bunların arasında deve adı da kullanılmaktadır. Düğün geleneklerinde de deve oyunu vardır. Oyuncular deve postunu üzerlerine geçirir ve Karaman ve Akman boylarının tarihini anlatan oyunlar sergiliyorlardı.¹⁰⁶ Kazaklarda ise devenin önemi başkadır. Devenin her yaşına ayrı bir isim verilir. Örneğin, bir yaşındaki deveye “bota”, iki yaşındakine “taylak”, üç yaşındakine “kunanşa”, dört yaşındakine “dönönşö”, beş yaşındakine “bestatuo” derler. Erkek deveye “büra”, dişisine “ingan” denir.¹⁰⁷ Deve, Kırgızlarda çok muhterem ve hatta bir dereceye kadar kutsal bir hayvandır. Tanrı onu yarattıktan sonra, büyük bir auliya (evliya)’yı deve çobanlığına tayin etmiştir derler. Deve eti yemenin ruh için bilhassa şifalı olduğunu söylerler. Bundan dolayı ancak evde büyük bir bahtsızlık olduğu zaman bir deve kesilir. Çok zengin adamlar dini bayramlarda bir deve keserler. Bu da yedi koyun yerini tutar.¹⁰⁸ Karakalpak ve Kazaklarda şimdiye kadar düğünlerde ve kurban olarak da deve kesilir.

2.1.1.6. Köpek

Karakalpaklarda düğün geleneklerine göre geline köpek yavrusu veriliyordu. Bu geleneğin adı da “kutlu ayak”tır. Eski Türklerde “kut” kelimesi bereket, uzun ve sağlıklı yaşam, mutluluk anlamını taşıyor. Karakalpaklarda “kut” kelimesi çok kullanılmaktadır. Kutlu olsun, kız çocuklarına *Kutlubike* ismi verilmektedir. Tanrı, özenerek yarattığı ve ruh verdiği kullarına *Kut* da verir ve bu iyi şans, onun hayattaki başarısını temin ederdi.¹⁰⁹ Moğol ve Sibirya halklarında “kut” kelimesinin anlamı Orta Asya’dakine benzer. Yakut kadın vücuduna “kut” veren tanrılardan biri köpektir.¹¹⁰

¹⁰⁵G. Snesev, *Relikti Domusulmanskih Verovaniy i Obryadov u Uzbekov Horezma*, Moskva 1969, s. 317-318

¹⁰⁶A. Djikejev, *Oçerki Proishojdeniya i Formirovaniya Turkmenskogo Naroda v Epohu Srednevekovya*, Aşabad 1991, s. 245

¹⁰⁷W. Radloff, *Sibirya’dan*, Çev. Prof. Dr. Ahmet Temir, Çev. MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 230

¹⁰⁸W. Radloff, *Sibirya’dan*, Çev. Prof. Dr. Ahmet Temir, Çev. MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 232

¹⁰⁹Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 482

¹¹⁰N. Alekseev, *Razniye Formi Religii Tyuorkoyazichnih Narodov Sibiri*, Novosibirsk 1980, s. 128

Kösekeyev’ya göre Karakalpakların yaratılış efsanesinde melekler ilk insanı topraktan yaratmıştır. Fakat kafasını yaparken çok zorlanmışlardır. Bu süreç içinde şeytan insanı yok etmek için her gün bin atı göndermiştir. Atlara da, insanlar sizin neslinize zarar verecekler diye konuşmuştur. Melekler, insanları korumak için atlara toprak atmıştır. Bu toprak normalde insanları yaratmak için kullanılan topraktır. Bu toprak ata değdiğinde o at köpeğe dönüşmüştür. Bu köpek her zaman insanı koruyan bir hayvan olmuştur. İnsanlar ve köpeklerin aynı topraktan olduğunu gösteren bir efsanedir.¹¹¹ Nukus bölgesindeki Tök-kale’de VI-VIII. yüzyılda bulunan mezarda köpek kemikleri bulunmuştur.

Karakalpak masalı olan “*Ku kelle takkan kempir*” (Kurumuş kafatası takan yaşlı kadın) de köpeğin önemi vurgulanmaktadır. Masalda kurtlardan kaçan bir adam köpek sesini duyar ve o sesi takip ederek bir eve ulaşır. Evde yaşlı adam ve iki yaşlı kadın görür. Bir kadının boynunda kurumuş kafatası takısı vardır. Önlerine yemek geldiğinde, “*Kumay, hadi gel, senin yemeğin hazır*” derler. Keçe altından köpek çıkar ve kadınlarla aynı tabaktan yemek yer. Adam bu köpeğin sesini duyup geldiğini söyler. Bunu duyan yaşlı adam kızar ve der ki, “*Ona köpek deme, kızar ve senin kafanı alır*” diye tepki gösterir.¹¹² “Kumay” at köpeğidir. Doğru versiyonu ise “himay (mitoloji kuşu)’dır. Kumay, hep gökte yaşar ve yumurtlar. Yumurtaları yere düşer ve onlardan kuş avlayan köpek dünyaya gelir. Kumay kuşunun gölgesini gören insanın çok mutlu ve zengin olacağına inanmışlardır.

Djikeyyev’e göre Türkmenlerde yakın zamana kadar gelen eski inanç kalıntıları koyun, keçi, kuş, kurt totemi Türkmenlerin efsanelerinde yer alır. Türk tarihinde kurt ve köpek kutsal hayvanlardır. Türk göçebe halklarının yol arkadaşları kurt ve köpeklerdir. Fakat Türkmenlerde köpek düşman olarak da gösterilmektedir. Efsanelere göre köpek Türkmenlerin atasıdır ve Türkmen eski boyları yaban köpek, kurt, tilki, ayı adlarını taşımıştır.¹¹³ Efsanelere göre Türkmen İt-Beçen adını taşıyan topluluklar vardır. Bunlar Buhara’ya yakın bölgede oturuyorlardı.

Karakalpak kadınları yeni doğmuş bebeğin plasentasını köpeğe yedirir, bebeğin ilk giysisini “*it gömlek*” diye adlandırır. Bebek hastalığına da “*it tiyme*” derler. Anlamı ise

¹¹¹R. Kamalova, *Traditsionniye Verovaniya v Semeyno-Bitovoy Obryadnosti Karakalpakov (XIX – načalo XX vekov)*, Nukus 1996, s. 45

¹¹²*Karakalpakskiy Folklor, Karakalpakskiy Skazki*, C: 2, Nukus 1977, s. 240-245

¹¹³A. Djikeyyev, *Oçerki Proishojdeniya i Formirovaniya Turkmenskogo Naroda v Epohu Srednevekovya*, Aşkabad 1991, s. 39

nazardır. Onu iyileştirmek için bebeği köpeğe yalattılar ya da köpek tabağından su içirirler. Başka tedavi yöntemleri de vardır. Bebekleri nazardan korumak için yedi evden un toplayıp hamur yapıp bebeğin yüzüne sürerler ve sonra bebeğin yüzünü köpeğe yalattılar. Köpek kötü ruhları kovar, bebeği iyileştirir. Köpeğin tabağından su alıp bebeği o suyla yıkamaları şimdiye kadar kullanılan bir yöntemdir.

Köpek başlı insanlar (Kyno-Kephaloi), Eski Mısır kabartmalarında görülmektedir. Mısırlılar bunlara “Ani” derler ve Ay Tanrısına kurban olarak verirlerdi.¹¹⁴ Hindistan’da köpek başlı insanlar ülkesi hakkında birçok efsane vardır. Arı halkında köpek mukaddestir. Bu sebeple köpek başlı insanlar Hindistan’ın asil ve soylu halklarını teşkil ediyorlar. Bu sebeple bunlara Hint mitolojisinde büyük bir önem verilmiştir.¹¹⁵

Çin kaynaklarında MÖ II-IX. yüzyıllarda defin merasimlerinde köpek kültü yer alıyor. Ölüyü tabuta koyar ağlarlardı. Sonra tabutu şarkı ve dansla uğurluyorlardı. Ölünün atını ve eşyalarını yakıyorlar ve tabutun arkasından köpeği gönderiyorlar. Yani ölüyü köpeğe teslim ediyorlar. Köpek ölünün ruhunu korumakla görevlendiriliyor.¹¹⁶

Danimarka efsaneleri genel olarak Finlerin köpek insanlar olduğunu yazar ve söylerler. Fakat Avrupa efsanelerinin en fazla üzerinde durdukları Batı ve Kuzeybatı Rusya’daki Borus’lardır. Borus (Prusya) olmalıdır. Bunlar Rusya’nın iç kısımlarına kadar yayılmışlardır. Avrupa efsanelerinde Borus’ların en önemli özellikleri köpek başlı oluşlarıydı.¹¹⁷

2.1.1.7. Tavuk

Karakalpakların geleneklerine göre damat gelinin evine ilk kez misafir olarak geldiğinde ona *yumurtalı börek* (mayek börek) ısmarlarlar. Çocuk sahibi olamayan kadınlara da tedavi amaçla “*kaktıru*” adı verilen bir yöntem uygulanıyor. Kadının vücuduna tavuğu hafiften vurarak uyguluyorlar. Bu yöntem için kara tavuk, karga, balık, kuş gibi hayvanlar kullanılıyor. Bu geleneğe göre hastalığın hayvana geçtiği inanılmıştır. Kadınlar rüyasında yumurta görürlerse hamile kaldıklarına inanıyorlar. Başka bir yönden

¹¹⁴Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 193

¹¹⁵Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 193

¹¹⁶N. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy o Narodah Obitavshih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, C:1, Moskva-Leningrad 1950, s. 143-144

¹¹⁷Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 194

bakıldığında ise horoz öğle vakti ötüyorsa kötü bir haber gelecek demektir ve o horozu hemen kesiyorlar. Nevruz bayramında yapılan “*sümelek*” yemeğini pişirmeden önce o kazanda yumurta kızartılıyor. Yumurta yeni hayat, başlangıç sembolüdür. Karakalpakistan’da Mızdahkan Kalesi’nde Cümart Kassap Tepesinde II-XIV. yüzyılda bulunan 6 tane su kabının her birinin içinde 3’er yumurta olup toplam 18 yumurta bulunmuştur.¹¹⁸ Yumurtaların bulunduğu yer çocuk mezarı sayılıyor ve yumurta sayısı kız ya da erkek çocuk sayısını gösterdiği düşünülmektedir. Çift sayı kız çocuk, tek sayı ise erkek çocuk olduğu düşünülmektedir.¹¹⁹

Hive bölgesindeki Özbeklerde gelin, nakışlarla süslenmiş bir çay torbası hazırlayıp içine yumurta koyup damada gönderir. Damat ve arkadaşları bu yumurtaları yerler.¹²⁰ Türkmenlerde ise bazı boylarda boyalı yumurtaları yüksek yerden aşağı yuvarlatırlar. Bu gelenek Tacikistan’ın dağlık bölgelerinde hala devam etmektedir.¹²¹ Ermeniler ise doğum yapmış kadınların ve bebeklerin yataklarının yanına yumurta asar ve suya iki-üç tane yumurta atıp o suyu doğum yapan kadının yanına koyarlar. Böylece, nazardan ve hastalıktan korunmuş oluyorlar.¹²²

Slav halklarının paskalya yumurtalarını boyamak geleneğinde yumurtanın huzur ve bereket sembolü olduğuna inanılmıştır. Macaristan’da Avar kurganında boyalı yumurta kabukları bulunmuştur. Macar kaynaklarının birinde ise yumurta vurma gününün olduğu anlatılıyor. Bilim adamlarına göre bu geleneklerde yumurta tarımsal kült olarak kabul edilmektedir.¹²³

2.1.2. Yabani Hayvanlar

2.1.2.1. Kurt

¹¹⁸G. Hojaniyazov, Arheologicheskiye Issledovaniya Nekropolya Mizdakhan, *Vestnik* 1989, s. 66

¹¹⁹S. İvanov, Chislovaya Simvolika i Pol v Predstavleniyah i Obryadah Narodov Sredney Azii, *Strani i Narodi Vostoka*, Moskva 1987, s. 179-185

¹²⁰G. Snesarev, Traditsiya Mujskih Soyuzov v ee Pozdneyshe Variante Narodov Sredney Azii, *Materiali Horezmskoy Ekspeditsii*, Moskva 1963, s. 162

¹²¹G. Vasilyeva, Turkmeni-Nohurlı, Sredneaziatskiy Etnograficheskiy Sbornik I. *Trudi İnstituta Etnografii*, C: 21, Moskva 1954, s. 209

¹²²G. Çursin, *Amuleti i Talismanı Kafkazskih Narodov*, Mahaçkala 1929, s. 13

¹²³*Kalendarniye Obıçai i Obryadi v Stranah Zarubejnoj Evropi. Vesenniye Prazdniki*, Moskva 1977, s. 196, 338

Karakalpak efsanelerinde kurt; güneş ve ayın yerdeki görünüşü olarak kabul edilmektedir. Kurt kelimesi Karakalpakça, Kazakça ve Kırgızcada “*kaskır*”, Özbekçede ise “*börü*”dür. Karakalpaklarda ise nakışta kurt motifine *böri köz* derler. Karakalpak yazarı Berdak’ın (1824-1900) *Şejire* adlı eserinde Altın hanın kızı Almalı-Körüklü 15 yaşına bastığında güneşe âşık olur. Güneş nurlarından hamile kalır ve erkek çocuk doğurur. Adını Cengiz koyarlar. *Şejire*’nin başka versiyonunda ise güneş Almalı-Körüklü’nün odasına girip gece kurt olarak çıkıyor.¹²⁴

Özbeklerin, Karakalpakların, Kazakların, Kırgızların ve Türkmenlerin inancına göre kurt yünü, dişleri ve tırnakları insanları nazardan ve kötülükten korumaktadır. Bunlardan muska yapıp çocuklarına takıyorlar. Horezm bölgesinin başkenti olan Urgenç şehrinin adı Horezm dilinde *urg* (kurt) kelimesinden türemiştir. Şehir adının Farsça versiyonu olan Gurganj ismi de Farsça *gurg* (kurt) kelimesinden türemiştir. Arapça’daki Djurdania Farsça’dan alınmıştır.¹²⁵

Moğollar kurda *Çina* veya *Çinu* derlerdi. Cengiz hanın ilk ataları kurt ve geyiktir. Moğolların *Gizli Tarihi*’nde bu ata kurda *börte-çinu* adı verilmiştir. Çince açıklamalara göre Moğolca börtenin anlamı *gök rengi*’dir. Bazı Türk halklarının soylarının kurttan ya da geyikten geldiği düşünülmektedir. Cengiz Han ile ilgili mitoloji ise bu iki görüşü de birleştirmiştir. Böylece Cengiz Han’ın babasının kurttan annesinin de geyikten geldiği düşünülmüştür.¹²⁶

Başkurtların totemi kurttur. Başkurtları güzel yurtlarına ulaştıran kurt onların ata mezarından çıkıp yol göstermiştir.¹²⁷ Çin kaynaklarına göre Göktürk devleti içinde ve Altay Dağlarında oturan Terduş Türklerinin atası kurt başlı bir insandır. Bu, Türklerde kurdun önemini göstermiştir.¹²⁸ Anadolu’da “*Kurt komşusunu talamaz*”, “*Komşu kurt beni talaşın*” gibi atasözleri vardır.¹²⁹

Kurt motifi *Oğuz Destanı*’nda da görülmektedir:

¹²⁴Berdak, *Tanlauli Şıgarmalarının Tolık Jıynag*, Karakalpak Memleket Baspası, Nukus 1950,

¹²⁵A. Gudkova, V. Livşits, *Noviye Horezmskiye Nadpisi iz Nekropolya Tok-Kali i Problema Horezmskoy Eri, Vestnik 1967, s. 15*

¹²⁶Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 43

¹²⁷R. Suleymanova, *Doislamskiye Verovaniya i Obryadı Başkir*, Ufa 1994, s. 13

¹²⁸Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 36

¹²⁹Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 45

Bir erkek kurt görüldü, ışıhta soluyarak!
Bir kurt ki gök yelesi! Bir kurt ki gömgök tüylü!
Bakıyordu Oğuz'a, ışıhta uluyarak!
Döndü bu kurt Oğuz'a, tıpkı bir insan gibi!
Ağzından sözler döktü, tıpkı bir lisan gibi!¹³⁰

Faruk Sümer'e göre Oğuzların yurdu olarak batıda Aral Gölü ve kuzeydeki topraklar ile, doğuda Balkaş gölü ve Almalık arasındaki geniş bölge getirilmiştir.¹³¹ Yani bu bilgiye dayanarak Oğuzların Türklerin yaşadığı bölgeler olduğunu ve kurdun bu halklarda önemli olduğunu söyleyebiliriz.

2.1.2.2. Kaplan

Karakalpak ve diğer Türk halkların geleneklerinde kaplanı görmek mümkündür. Karakalpakça'da kaplan "*jolbarstir*". Çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar kaplan ayak izlerine dokunur, toprağını yüzüne, alnına sürerler. Kaplan postunun üzerinden atlarlar, yününden ve dişlerinden muska yaparlar. Özbeklerde kaplanı öldüren avcının evine insanlar toplanır, kadınlar kaplanın yününden alıp onu yakarlar ve dumanını çevrelerinde döndürürler. Bazı Tacikler atalarının kaplan olduğuna inanırlar ve bu hayvanın büyük insanların mezarlarını ziyaret ettiğini düşünüyorlar.¹³² Aynı inanç Karakalpaklarda da mevcuttur. Buna göre kaplan büyük insanların mezarlarını ziyaret eder ve tıpkı kadınlar gibi yavru ister. Kaplan insan neslinden olup insan dilini anlayan hayvan olarak görülmektedir. İnsanlara saldırmaz ve zarar vermez olarak görülmektedir. Bu inanışlar Türkmenlerde de vardır.¹³³

Kaplan kültü, arkeologlara göre Aral gölgesinde yaşayan Sakalardan (MÖ VII-VI) gelmektedir. Son zamanlara kadar devam eden bir inançtır.¹³⁴ Kaplanın insana dönüşüp sonradan tekrar kaplana dönüştüğüne inanılmaktadır. Karakalpaklarda genç kadınlar ve erkekler kaplan resimli kıyafet ya da kaplan derisinden muska takarlardı. Erkekler "*kamarı*

¹³⁰Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 120

¹³¹Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 154

¹³²N. Kislyakov, Burh – Gorniy Kozel, *Sovetskaya Etnografiya*, 1934, s. 187

¹³³V. Basilov, *Kult Svyatih v İslame*, Moskva 1970, s. 125-126

¹³⁴O. Vişnevskaya, M. İtina, *Ranniye Saki Priaralya*, Moskva 1971, s. 205

belbeu” (kemer) takarlardı. “*Kamarı belbeuin*” tokası gümüşten olup kaplan tırnakları şeklindedir. Kadınlar ise kaslı bilezik takarlardı. Bileziğin şekli de kaplan tırnaklıdır.¹³⁵

Karakalpak destanı olan *Koblan*'da (Karakıpçak kahramanı) Koblan'ın annesi hamileyken kaplan yüreğine aşeriyordu. Koblan'ın babası da kaplan öldürüp yüreğini getirir. Bu yüzden kaplan kalpli bir kahraman doğar. Türk mitolojisinin büyük kahramanlarının çoğu kaplan yılında doğmuşlardır.¹³⁶ Ögel'in dediğine göre Manas destanındaki bütün bahadırların unvanı ‘*Kaplan doğan*’dır’. Hâlbuki Orta Asya’da kaplan değil, yalnızca vaşak bulunurdu.”¹³⁷

2.1.2.3. Balık

Karakalpakların ataları Aral ve Amuderya’da balıkçılıkla geçinen topluluklardır. Çiftçilikle de geçinmişlerdir ve Karakalpaklarda bir atasözünün dediği gibi: Üç ay kaunım (üç ay kavunla), üç ay saunım (üç ay sağdıklarım), üç ay kabağım, üç ay şabağım (üç ay balıkla).

Karakalpaklar Kıpçak derya, Ülken derya, Uzun kayır, Göne derya, Mergen atau, Kara teren, Daukara göllerinde balıkçılıkla uğraşmıştır. Bu sularda sazan, şabak, bekire, suyen, karakeçi balığı, torta, sıla gibi balıklar mevcuttu. Balıkları şanışkı, baspay, şolpı, karmak adlı balık avlama aletleriyle avlarlardı. Balıkları kayıklarla avlarlardı. Bu kayıkları torangıl ve kavak ağaçlarından yaparlardı. Kışın ise bu kayıklara alttan kızak ekleyerek balıkçılıkla uğraşmışlardı. Bu kızaklar da kemikten yapılırdı. Kayıkların çivileri ise ahşaptan yapılırdı. Buna Karakalpaklar at şana, öküz şana veya süyek şana derlerdi.¹³⁸ Karakalpaklar kayıklarının burun tarafını kadın şekline benzetiyorlardı.

Bir efsaneye göre eski zamanlarda Faridun ve Cemşid zamanlarından önce Hubbi isimli bir yiğit vardır. Bir koluyla balık tutar diğer koluyla da tuttuğu balığı güneşe uzatarak pişiriyordu ve böylece o balığı yiyordu. Hubbi, Amuderya’da 700 yıl yaşamış ve bu nehri korumuştur. Onun zamanında bir sinek bile deryaya yaklaşmıyordu. Halk da suya muhtaç olmuyordu. Cemşid zamanında ise Hubbi kaybolmuştur. İnsanlar, onu bir su

¹³⁵R. Kamalova, *Traditsionniye Verovaniya v Semeyno-Bitovoy Obryadnosti Karakalpakov (XIX – načalo XX vekov)*, Nukus 1996, s. 57

¹³⁶Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 528

¹³⁷Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 305

¹³⁸A. Utemisov, *Tuslik Aral Balıkşılarının Revolyutsiyaga Deyingi Hojalık Ozgeşeligi, Vestnik 1966*, s. 92

perisinin kaçırdığını düşünmüşler. Sonradan Amuderya'ya Hubbi'nin annesi gelmiş ve insanlara yüzmeyi ve kayık yapmayı öğretmiştir. Bir gün o da kaybolur ve insanlar onu çok ararlar. Bu yüzden kayıklarına onun resmini oymuşlardır.¹³⁹

Başka bir efsaneye göre Hunlardan olan Liu-Pau'un eşi erkek çocuğu olması için dua ederken bir rüya görür. Kanatlı ve iki boynuzlu bir balık görünür ve uzun müddet orada kalır. Şamanlar bunu hayretle karşılar ve iyi bir alamet olduğunu söylemişlerdir.¹⁴⁰

Çok eski zamanlarda Amuderya'da oturan halklar (Özbek, Türkmen, Kazak) balığı güneşte kurutup yiyorlardı. Balık yağını kullanıyor ve bunun için balığın iç yağlarını eritip saklıyorlardı. Şimdiye kadar devam eden gelenek ise gençlerin bir birine kızarmış balık ikram etmesidir. Eski Karakalpak balık yemekleri Şalma-karma, balık-karma, kakpaş balıktır. Karakalpakların en sevilen balık çeşidi tuzlanmış balıktır. Balık yumurtaları unla karıştırıp "uuldırık" denilen ekmek çeşidini yaparlardı.

Gelin çeyizlerinde kızıl kimeşek, takılarında ve örtülerinde balık motifleri bulunmaktadır. Karakalpakistan'da Tok-Kala ve Özbekistan'ın Yakke-Parsana arkeolojik kazılarında balık resimlerinin bulunduğu eşyalar vardır. Bu eşyalardan, balığın mucizevi sihre sahip olduğu düşünülmüştür.¹⁴¹ Kırgız falında ise balık kemiği ocağa atılıp kemiği inceliyorlar ve oluşan çatlaklara göre geleceği söylüyorlardı. Kırgız falı olmasına rağmen başka Türk topluluklarında da bu fal çeşidi vardır.

2.1.2.4. Kurbağa

Karakalpaklara göre mucizevi güce sahip olan hayvanlardan biri de kurbağadır. Orta Asya Türk topluluklarının efsaneleri kurbağa ile bağlı olan örf-adetleri anlatmaktadır. Yağmuru, şimşeği kurbağaların çağırdığına inanılmaktadır. Kurbağa öldürmek yasaktır. Ölmüş kurbağayı gömmek şarttır. Kurbağanın, sıtma ve göz hastalıklarına şifa olduğuna inanılır. Tabipler iltihap kapmış yaralara ölü kurbağa sürüyorlardı.¹⁴²

¹³⁹K. Mambetov, *Ayemgi Karakalpak Edebiyatı*, Karakalpakstan 1976, s. 51

¹⁴⁰Tuncer Gülensoy, *Barbar Türkler*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2011, s. 315

¹⁴¹R. Kamalova, *Traditsionniye Verovaniya v Semeyno-Bitovoy Obryadnosti Karakalpakov (XIX – načalo XX vekov)*, Nukus 1996, s. 62

¹⁴²T. A. Jdanko, *Raboti Karakalpakskogo Etnograficheskogo Otryada v 1956. Materiali Horezmskoy Ekspeditsii*, Moskva 1959, s. 49

Karakalpak baka-nakışını (kurbağa nakış) XX. yüzyılda kadın kıyafetlerinde görmek mümkündür. Kızıl kimeşekte ön kısım ve eteği baka nakışla işlenmiştir.¹⁴³ Genç kızların gümüş takılarında da baka tüyme bulunur.¹⁴⁴ Kurbağa resmi Horezm Özbeklerinde ve Türkmenlerde keçe ve halı nakışlarında bulunmaktadır. Kurbağa motifi en sık kadın takılarında mevcuttur. Kurbağa resmi olan çocuk kıyafetlerini çocukları nazardan korumak için giydirirler.¹⁴⁵ Ortaçağ Horezm kenti arkeolojik kazılarda bulunan damga resmi kurbağa şeklindedir. Arka ayakları dik olan ve ön ayakları yukarıya doğru kaldıran kurbağanın ayaklarında takılar vardır. Başında ise üç tane boynuzu vardır. Boynuzlar bol nesil sembolüdür.¹⁴⁶

Veletskaya'ya göre kurbağa kültü Hint-Avrupa halklarının kültürüdür.¹⁴⁷ Eski Hint-Avrupa halkları, göç ve başka şartlar altında değişik bölgelerde yerleşmelerine rağmen kendi kültürünü ve dilini korumuştur. Mesela, kurbağa kültürünü kaybetmemişlerdir. Kurbağa kültürünün fonksiyonu Avesta'daki Anahita adlı bereket tanrıçasının fonksiyonu ile aynıdır. Yani bereket ve bolluk getirendir.¹⁴⁸

Başkurt Çuvaşlarının takıları ve kıyafetlerinde kurbağa resimlerine rastlanmaktadır. Altaylılar, Hakaslar ve Sibiryâ Tatarlarının şaman enstrümanlarında ve kıyafetlerinde kurbağa resmi bulunmakta ve bu kurbağanın şamanların yardımcı ruhu olduğuna inanılmaktadır.¹⁴⁹

Tufan efsanesinde Tuvalılara göre yer bir kurbağanın üstündedir. Kurbağa hareket ederse tufan olur. Bu kurbağa bir kez hareket etmiş ve denizler, göller ve nehirler dalgalanmış ve büyük tufan olmuştur. Tufanın olacağını önceden sezmiş yaşlı bir adam (Altay efsanesine göre Nama adlı bir adam) ormandan kestiği ağaçları yontup biçerek bunları demir çivilerle çakarak bir gemi yapmış ve içine hayvan neslinden birer tane koyarak onları kurtarmıştır.¹⁵⁰

¹⁴³Resim 1-4, Savitskiy, 1976

¹⁴⁴Resim 5, Savitskiy, 1976

¹⁴⁵G. Vasilyeva, *Magicheskiye Funktsii Detskikh Ukrasheniy u Turkmen, Drevniye Obryady Verovaniya i Kulti Narodov Sredney Azii*, Moskva 1986, s. 190

¹⁴⁶S. Tolstov, *Drevniy Horezm*. Moskva 1948, s. 54

¹⁴⁷N. Veletskaya, *Yazicheskaya Simvolika Slavyanskikh Ritualov*, Moskva 1978, s. 16

¹⁴⁸M. Sazonova, *Ukrasheniya Uzbekov Horezma, Traditsionnaya Kultura Narodov Peredney i Sredney Azii, Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, C: 26, Leningrad 1970, s. 136

¹⁴⁹S. İvanov, *Skulptura Altaytsev, Hakasov i Sibirskih Tatar*, Leningrad 1979, s. 127

¹⁵⁰Tuncer Gülensoy, *Barbar Türkler*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2011, s. 183

2.1.2.5. Domuz

Karakalpak efsanelerinde domuz da yer almaktadır. Domuzun sihirli bir güce sahip olduğuna inanılmaktadır. İnsan ve hayvanları hastalıklardan ve bahtsızlıktan koruduğuna inanılmıştır. Ölü domuz üstünden atlamannın ve domuz dişlerinin hastalıklardan ve nazardan arındırdığına inanılmaktadır. 1962-65'e kadar Hocaeli şehrinde Mızdahkan Kala'nın iki bölümünde arkeolojik kazılar yürütülmüştür. Birinci bölümü Gâvur Kale'dir. İkinci bölümü Mazlımhan Sulu'dur. Gâvur Kale kazılarında topraktan yapılmış kabın koluna hayvan şekli verilmiştir (MÖ I-II. yy.). Bu hayvan domuzdur. Domuz şekli, aslan şeklinde yapılan kapların kolunda yer almıştır (Horezm sanatının MÖ IV-III. yy. niteliğindedir). Sırderya bölgesinde kapların kollarına koyun, köpek, deve, at kafasının şekli verilmiştir. Orta Asya dışında, Kafkas ve Kırım bölgelerinde sıvı, su ya da tahıl ürünleri saklama kaplarının kolları (zoomorf) hayvan şeklindedir. Hayvan şeklini verme kültürü, Sarmat kültüründe MÖ I – MS I. yüzyılda Kafkas ve Kırım bölgelerinde oluşmuş ve gelişmiştir.

Sarmatlar hayvancılıkla uğraşan halktır ve eşyalarında hayvan şekli verilen kaplar, kapaklar ve kollar bulunmaktadır. Bu hayvanların kabın içindikleri kötü güçlerden koruduğuna inanılmıştır. Mızdakhan'da bulunan kap, Sarmatların, Volga ve Ural bölgelerinden Aral bölgelerine geldiklerini ve buranın halklarıyla kültür bağlantılarının olduğunu göstermektedir (MÖ I – MS III. yy.).¹⁵¹ Mızdakhan şehrinin gerçekten var olduğunu Şeşen'in kitabından da anlıyoruz. Kerder ve Ceyhun arasında Mezdakhan kasabası vardır.¹⁵² XIX. ve XX. yüzyılın başlarında kayıt edilen bir efsaneye göre Mızdakhan'da Cumart kasap adında bir adam yaşar. Cumart kasap fakir ve zenginlere aynı şekilde davranıp, onlara hizmet eder. Herkesi etle doyururdu.¹⁵³ Snasarev'e göre Cumart kasap evinde peygamberleri ağırlamıştır. Sofrada en saygın olana ilk olarak ve en güzel ikram verilir. Cumart ise tabağındaki ilk yemeği başka odaya götürmüştür. Nereye

¹⁵¹M. Mambetullayev, Zoomorfnaya Ruçka s Gorodisha Mizdakhan, *Vestnik* 1994, s. 107

¹⁵²Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 103

¹⁵³G. Hojanıyazov, Arheologičeskiye İssledovaniya Nekropolya Mizdakhan, *Vestnik* 1989, s. 6

götürdüğünü sorunca da yan odada domuz kılığında babam var demiştir.¹⁵⁴ Buradan çıkan sonuç ise domuzun önemli ve peygamberlerden bile önde gelmesi anlamı çıkmaktadır.

Moğol kavimlerinden biri olan Kıtınların atası yaban domuz başlıdır. Domuz derisi giyer, bir çadırda oturur ve yalnızca kabilenin önemli işlerini görüşmek için dışarıya çıkardı. Kıtınların Türk toplumunun bir parçası olduğu kabul edilmektedir. Kıtınlar, Kıtay-Türk-Moğol devletinin kurucularıdır. Kıtay devletinin Çince resmi tarihinde bir çadır içinde saklanmış bir insan kafatası ile domuz başının büyü için kullanıldığı kaydedilmiştir. Kıtınlardaki domuz, av kültürü ile ilgiliydi. İnsan kafatası da bir savaş kültürü ile ilgilidir. Kıtınlarda insan kafatası ve domuz başı sosyal bir kültür idi ve bütün bir kabileye aittir. Bunlar bir kabilenin koruyucularıdır. Onların inanışlarına göre kötü zamanlarda bunlar kutsal bir insan şekline girip harp hakkında veya av işlerinde yol gösteriyorlar ve kabilenin koruyucusu oluyordu.¹⁵⁵ Buradan çıkan sonuç ise domuzun Türk halklarındaki önemidir. Moğolların en önemli av hayvanı yaban domuzudur. Domuz, daima selamlanan ve hürmet edilen bir hayvandır.

2.1.2.6. Kartal

Karakalpaklarda kartalın iki türü vardır: bürküt (dağ kartalı) ve karakuş (bozkır kartalı). Karakuş kelimesindeki “kara” renk anlamına gelmez, sayı anlamına gelir. Ayrıca çok ve büyük anlamına da gelmektedir. Kartal kültürü Karakalpak örf ve adetlerinde çocuk ve kadını koruma fonksiyonunu taşımaktadır. Karakalpaklar kadınları ve çocukları kötü ruhlardan korumak için bahçesine ölü karakuş içine saman doldurup asarlar. Karakuş tırnakları ve tüyleri nazardan korunmak için çocuklarına takı olarak kullanırlar. Çocukları olmayan kadınlar karakuş evlat verebilir diye inanmışlardır. Bu örf ve adetlerde karakuş çocuk ruhunu taşıyan kadın fonksiyonunu taşımaktadır. Karakalpakların düğün geleneklerinde gelin kıyafeti¹⁵⁶ olan kızıl kimeşek genç kadın kıyafeti sayılırken, orta yaşlı kadınların kıyafeti ise ak kimeşektir.¹⁵⁷ Erkeklerde de aynı bölünme mevcuttur. Gençler kırmızı kemer takarken orta yaşlılar beyaz kemer takarlar. Kızıl kimeşekin üst bölümü olan ve saç toplayan bölümü olan kısım kartal kafasına benziyor. Orta bölümü ise kenarları

¹⁵⁴G. Snesev, *Relikti Domusulmanskih Verovaniy i Obryadov u Uzbekov Horezma*, Moskva 1969, s. 300

¹⁵⁵Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 557-558

¹⁵⁶Resim 1-4, Savitskiy, 1976

¹⁵⁷Resim 6, Savitskiy, 1976

saçaklı boncuklarla süslenmiş örtüdür. Siyah ve kırmızı renklidir. Bu durum kuşun iki kanadını andırıyor. Uzun eteği ise kuş kuyruğuna benzemektedir. Kızıl kimeşek giyen kadın karakuşu andırıyor.¹⁵⁸

Kazaklarda ölen çocukların ruhunu karakuş götürmüştür diye bir inanç vardır. Ölen bebeğin ruhunun kuşa geçtiğine inanılır. Orta Asya halklarında totem kutsal sayılan hayvanlar ve kuşlar insanlara iyilik verdikleri gibi kötülük de getirirmiştir. Kırgız mitolojisine göre Kırgız kabilelerinin birinin atasının üç karısı vardır. Bu üç kadından en küçüğü gece uyurken bir rüya görür. Çadıra bir avcı doğan gelmiş ve yatağının etrafında uçuşarak dolaşmıştır. Sonra da nasıl olmuşsa bu kadın gebe kalmıştır. Bu Kırgız kabilesini idare eden reislerin hepsi de bu küçük kadının soyundan gelmiştir.¹⁵⁹ Sibiryalı halklarının etnografik materyallerine göre kartal doğa tanrısıdır.¹⁶⁰ Yakut Türklerin inançlarına göre Şamanlar yeryüzüne bir kartal tarafından getirilmiştir. Onlara göre Şaman olacak bir çocuğun ruhu çocuk daha doğmadan bir kartal tarafından yenirdi. Bu ruhu yiyen kartal bundan sonra güneşli bir bölgeye göç ederdi. Orta Asya büyük bir çayırılıkta kaplı olan bu bölgede güneşin ışıkları solmaz ve her zaman pırıl-pırıl parlamıştır. İneklerin ilk defa süte geldiği yerde yine bu çayırılık alanıdır.¹⁶¹ Oğuz destanlarına göre her boyun bir sembolü vardı. Bu semboller yırtıcı kuşları temsil etmektedir. Oğuz Türklerinin 24 boyu olup hepsinin sembolü kuştur. Bir Moğol tarihçisi olan Reşideddin, bu kuşlara Ongon deyimini kullanmıştır. Bu terim bugünlere kadar gelmiştir. Aslında Ongon kelimesi Moğolca bir sözdür. Bunun Türkçesi ise tözdür (kök ve menşei)¹⁶² Kıpçak kabilesinin ongonu karakuştur ve Kıpçaklar, Karakalpakların atalarıdır.

2.1.2.7. Kuğu

Anadolu, Uygur ve Çağatay Türkleri kuğuya bugünkü gibi kuğu derlerdi. Orta Asya Türk edebiyatında kuğunun yeri başkadır. Kuğu beyazlık ve kalp temizliğinin sembolü olmuştur.¹⁶³ Karakalpaklarda kuğu *Alpamiş* ve *Koblan* destanlarında kahramanların koruyucusudur. Karakalpaklar kuğuya kutsal deyip öldürülmelerini yasaklamışlardır. Radloff, Batı Sibiryalı'da yaşayan Lebed Tatarlarının yaratılış masalını not

¹⁵⁸Resim 7, Savitskiy, 1976

¹⁵⁹Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 594

¹⁶⁰L. Sternberk, *Pervobitnaya Religiya v Svete Etnografii*, Leningrad 1936, s. 113-114

¹⁶¹Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 595

¹⁶²Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 32

¹⁶³Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 493

etmiştir. Lebed kelimesi Rusça'da kuğu anlamına gelmektedir. Lebed Tatarları, Lebed nehri boyunca yaşamış ve buradaki insanlar kendilerini kuğu insanlar olarak kabul etmişlerdir. Yaratılış masalına göre her taraf su iken ve hiçbir yerde toprak yokken, Tanrı beyaz bir kuğu göndererek bir gaga dolusu su getirmesini emretmiştir. Fakat suya daldığında kuğunun gagasına bir parça toprak yapışmıştır. Kuğu bunu üfleyerek fırlatmıştır. Toprak parçaları küçük toz şeklinde suya düşerek onun üzerinde yüzmeye başlamışlar. Bu tozlar büyüyerek yayılmış ve anakara meydana gelmiştir. Bu anakara parçası düz olduğu için Tanrı kuğuya toprağı biraz karıştırmasını emretti. Böylece dağlar ve vadiler oluştu. Fakat ağaçsız arazi şeytanın hoşuna gitmedi. Bataklıkları ve kara ormanı yarattı. Burada yaşayan insanlar fakirdi. Çünkü buralarda geçinmeleri zordu. Tanrı önce bir erkek insanı yarattı. Bu erkek uyurken şeytan onun göğsüne dokundu ve erkeğin kaburgasından bir kemik büyüyerek yere düştü ve bundan kadın meydana gelmiştir.¹⁶⁴

Dünya mitolojisinde kuğu motifi çok yaygındır. Yunan mitolojisine göre Zeus Tanrısı kuğu şeklini alıp âşık olduğu Leda'ya yanaşır. Leda yumurta yumurtlamış ve bu yumurtadan ikiz çıkmıştır: Helen ve Castor. Helen, Truva savaşına neden olan kadındır. Böylece bir kuğu büyük felaketlerin başlangıcına neden olmuştur. Kuğu motifinin dünya mitolojisinde yer alması yarı ölü veya yarı kutsal bazı ruhların kuğu şekline girdiği inancındandır. Mitoloji incelemelerinde böyle bir ruhun veya insanın şekil değiştirme haline metamorfoz denir. Evlenmemiş kızlar Lotus Gölü'nde kuğu şekline girmeleri ve burada yüzmeleri Hint mitolojisinde ilk çağlardan beri görülmeye başlamıştır.¹⁶⁵

2.1.2.8. Karga

Karakalpaklar karga sesini duyduklarında doğruyu söyle derler. Çocuklara akşam at arabası üstünde oynamasına izin verilmez. “*Arabaya çıkma. Karga olup uçarsın*” derler. Karakalpaklara göre karga aslında büyüden dolayı kuşa dönüşmüş bir insandır. Bu yüzden insan dilinden anlayan ve kutsal olan bir kuştur. Karakalpakistan'da Kızılkum bölgesinde olan arkeolojik kazılarında MÖ 3. yüzyıla ait karga gagalı bir öküz resmi bulunmuştur.¹⁶⁶

¹⁶⁴W. Radloff, *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 121-122

¹⁶⁵Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 492

¹⁶⁶A. Oskin, Simvolika Nebesnih Svetil v Petroglifah Vnutrennih Kızıl-Kumov, *Kultura i İskusstvo Drevnego Horezma*, Moskva 1981, s. 111-119

Üstyurt bölgesinde ocağın üstünde karga ayağı resmi bulunmuştur (IX-XII.yy.)¹⁶⁷ Karakalpak kadınların orta yaş kıyafeti olan *ak jegde* nakışının adı *karga tuyaktır* (karga ayağı). Uygur Devletinin 3. kağanı olan Boğu-Kağan MS 763 yılında yaşamıştır. Boğu-Kağan birçok efsanenin kahramanıdır. Bir efsaneye göre Tanrı, Boğu-Kağan'a tüm dilleri bilen üç tane karga göndermiştir. Nerede mühim bir iş olsa bu kargalar hemen oraya gidip o işin nasıl olup bittiğini gözler ve ondan sonra kağana haber getirirlerdi.¹⁶⁸

2.1.2.9. Baykuş

Baykuş, daha çok geceleri ortaya çıkan yırtıcı bir kuştur. Karakalpaklarda da diğer Türk topluluklarındaki gibi baykuş konan evden ölü çıkacağına inanılmıştır. Bu nedenle Karakalpaklarda baykuşun yeri olsa da diğer hayvanlar gibi çok fazla yeri yoktur.

¹⁶⁷R. Kamalova, *Traditsionniye Verovaniya v Semeyno-Bitovoy Obryadnosti Karakalpakov (XIX – naçalo XX vekov)*, Nukus 1996, s. 70

¹⁶⁸Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1993, s. 75

SONUÇ

Sözlü edebiyat geleneği, Türk kültürüyle folklorunun temel unsurlarını teşkil ediyor. Karakalpak destanları olan *Alpamis*, *Koblan*, *Kırk-kız*, *Edige*, *Şaryar* – Türk halkların ortak mirasıdır. Bu destanları kopuzla söyleyen baksılar, jraular hem şair hem besteci ve tabip sayılmışlardır. Karakalpakistan’da bilim adamlarının yaptığı arkeolojik çalışmalarının neticesinde bulunan tarihi miraslar bu bölgede bulunan Baktriya, Parfiya, Horezm, Sogdyana devletlerinin yüksek medeniyete sahip olduklarının kanıtıdır. Horezm ve Güney Aral bölgesinde yaşayan Karakalpakların ataları bu medeniyetin etkisini taşımış (Toprak-kala, Koy-kırılğan-kala, Mizdakhan, Tok-kala, Mazlunhan-sulu) ve nesilden nesle aktarmışlardır. Güney Aral bölgesinde yaşayan toplulukların hayatında bu topraklardan Büyük İpek yolundan geçen diplomatik, kültürel, etnik tesirlerinin izlerini görmek mümkündür. Her şeye rağmen bu bölgede yaşayan Karakalpaklar kendi kültürlerini dış etkilerden korumaya çalışmışlardır. Karakalpak örf-adetleri, düğün, doğum, defin merasimi yüzyıllar devamında gelişir, değişmiştir. Halkın yerleşim bölgesi, göçebelikten düzenli hayata geçmesiyle bazı gelenekler formlarını değiştirir. Fakat fonksiyonları aynı kalır ve devam eder. Çok eski gelenekler fonksiyonunu kayıp etmiş ve yok olmuştur. Bazıları halk oyunları olarak saklanmış (kökmar, sogim, sinakılak). Karakalpakların örf-adetlerinin fonksiyonları, amaçları – “ru”lara bölünen halkı bir araya getirmek, yakınlık bağlarını korumak, geçmişini unutmamak, törelere (nizamlara) uymak, hayatın bir parçası olan doğayı korumak ve saygı duymak olduğunu görmek mümkündür. Karakalpakların gündelik hayatında yer alan gelenekler (düğün, doğum, ölüm) genç nesle terbiye

vermesinde, düğün-kıyafetlerinde, yurt-otak süslenme, nakışlarda büyük iz bırakmıştır. Karakalpakların etnik tarihi bu örf-adetlere, geleneklere dayanıyor. Orta Asya Türk halkların örf-adetleri ve inançları Türk ve İran etnik gruplarının kültürüne bağlı olduğunu görmek mümkündür. Karakalpaklar doğayla iç içe yaşarken doğanın bir parçası olmuş. Gök, yer, su, bitkiler, hayvanlar, ay, güneş, yıldızlar – kutsal olarak kabul edilmiş. Bunları Karakalpak örf-adetlerinde zoomorf ve antropomorf şekillerinde görmek mümkündür. Hayvan ve kuş kültü Karakalpak nakışlarında ve düğün kıyafetlerinde görmek mümkündür. Karakalpakların geleneklerinin oluşması onların coğrafik yerleşim bölgesi ile bağlıdır. Çiftçilik, av ve balıkçılık ile geçinen Karakalpaklar gündelik hayatında önem taşıyan boğa, koyun, deve, keçi, at, köpek gibi hayvanların kartal, karga gibi kuşların, balık, yılan gibi canlıların sihir gücüne sahip olduğuna inanmışlardır. Bu varlıklar insanları kötü ruhlardan koruduklarına ve bol yeni nesil vermelerine imkân sağladıklarına inanmışlar. Bu inançların kökü Aral – Hazar bölgesinde yaşayan Karakalpakların kültüründe sık-sık görmek mümkündür. Karakalpaklar doğaya saygı duyar ve bu sistemde yaşayan varlıkların kendine baş eğmelerini ister. Karakalpakların gündelik hayatında önem taşıyan hayvanlar – at, öküz, koyun, keçi ve deve – evcil hayvan sayılmakta. Yiyecek ve ev eşyalarını yapmak için yetiştiriliyorlardı. Bunlardan en popüler olanlar at ve öküzdür. Karakalpakların düşünceleri ve dilini canlı tutan efsanelerinde ve masallarında bunu görmek mümkündür. Karakalpakların görüşlerinde hayatın fonksiyonu – yenilenme, yok olmayan ve tekrarlanan yaşamdır. Karakalpakların geleneksel bayramları, örf-adetleri, mevsim değişimleri, yaz, kış, bahar, sonbahar, ay, yıldız ve güneş dinamik hayatla bağlıdır. Karakalpaklar doğayı canlı olarak görüyorlar, kendisi gibi konuşan ve anlayan ve aynı zamanda mistik güce sahip olduğuna inanırlar. Bu, onların doğayı dikkatle izlemeye ve onun bir parçası olmasına ve çevresindeki her bir değişikliğin yaşamın normal akışı olarak kabul etmesine yol açmıştır. Doğada her şeyin ruhlara sahip olduğuna ve bu ruhların kötü ve iyi olduğuna inanmışlardır. Ölü ruhu şad etmek için ölü aşı verilir. Aynı düğün şenliği gibi yemek yenir. İnsanlar bir yere toplanır. Hayat-ölüm-doğum bir-birine bağlı ve mistik anlam taşıdığına inanmışlardır. Su ve toprak ruhlarına kurban kesilir. Karakalpakların hayatında su ayrı bir önem taşır. Susuzluk Karakalpakistan'ın en büyük sorunudur. Sovyet döneminde pamuk tarlalarının sulanmasına kullanılan Amuderya ve Sırderya nehirlerinin sularının çok azalması ve Aral gölüne ulaşmaması bu gölün kurumasına yol açtı. Orta Asya halklarının hepsi bu durumdan etkilendi. Yaşam seviyesi düştü, sağlık problemleri büyüdü

ve gündelik içim suyunun kirliliği arttı. Bu problemin çözümü hala bulunamadı. Sovyet döneminde Türkistan halklarını ayırmak, bir-birinden uzaklaştırma politikası yürütülmüştür. Tarihi ve dili aynı olan Kazak, Karakalpak, Türkmen, Kırgız, Türkistan halkların tarihini yeniden yazıp genç nesle sindirmek istemişler. Ruslar Karakalpakların tarihi, dili olmadığını öne sürmüşler. Fakat Karakalpakların gelenekleri, örf-adetleri, edebiyatı bu halkın aynı Kazak, Kırgız, Türkmen – Orta Asya hakları gibi Türk olduğunu ve kültürünün de ortak olduğunu kanıtıdır.

KAYNAKÇA

Abramzon, S. (1978). Predmeti Kulta Kazahov, Kirgizov i Karakalpakov. *Materialnaya Kultura i Hozyaystvo Narodov Kafkaza, Sredney Azii i Kazahstana*. Cilt 34. Leningrad.

Agadjanov, S.G. (1971). Oguzskiye Plenema IX-XIII vekov. *Strani i Narodi Vostoka*. Vipusk X, Cilt 1., Moskva.

Aitmuratov, D. (1968). *Tyurkskiye Etnonimi*. Nukus: Karakalpakstan.

Alekseev, N. (1980). *Razniye Formi Religii Tyuorkoyazichnih Narodov Sibiri*. Novosibirsk.

Alizade, Aydın. (2014). Türk-Oğuz Sanatında ve Dünya İnançlarında Koyun Resimleri. Burhan Sayılır (Ed.), *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu* içinde (ss. 177-181). Eskişehir: Eskişehir Valiliği ve Osmangazi Üniversitesi.

Allamuratov, Agınbay. (1977). *Karakalpakskaya Narodnaya Vishivka*. Nukus: Karakalpakstan.

Ardel, Ahmet. (1992). Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası. *Türk Dünyası El Kitabı* (ss. 7-54). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Ayymbetov, K. (1977). *Karakalpak Folklorı*. Nukus.

Bakhtin, Mikhail. (1984). *Problems of Dostoevsky's Poetics* (Caryl Emerson, Çev.). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Bakhtin, Mikhail. (1965). *Rabelais and His World*. (Helene Iswolsky, Çev.). Bloomington: Indiana University Press.

Basilov, V. (1984). *Ízbranniki Duhov*. Moskva.

Basilov, V. (1970). *Kult Svyatih v Íslame*. Moskva.

Basilov, V. (1963). O Perejtkah Totemizma u Turkmen. *Trudi Ínstituta Ístorii, Arheologii*. 7. cilt, Etnografi Serisi, Ashkabad.

Bekbaulov, O. (1971). Karakalpak Tilindegi Özlestirme Sözlerdin Kollanılıu. *Karakalpak Tili Boyınsha Ízertleuler* (133-144). Nukus: Karakalpakstan.

Berdak. (1950). *Tanlaulı Şıgarmalarının Tolık Jıynagı*. Nukus: Karakalpak Memleket Baspası.

Berdiyev, J. (1993). Folklor 'Gulpak' ham 'Kalpak' Terminleri Hakkında. *Vestnik* 3, 119-121.

Berştam, A. N. (1946). *Sotsialno-Ekonomicheskiy Stroy Orhono-Yeniseyskih Tyurok VI-VIII vekov*. Moskova-Leningrad.

Biçurin, N. (1950). *Sobraniye Svedeniy o Narodah Obitavshih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*. 1. cilt, Moskva-Leningrad.

Bijanov, E., Mambertullayev, M. (1972). Unikalniy Ossuariy s Nekropolya Drevnego Darsana. *Vestnik*, 3, 80-82.

Biruni, A. (1957). *İzbranniye Proizvedeniya*. Cilt 1. Taşkent.

Cankoca, Rüstem. (1929). Bazoviye Ponyatiya Obshtyurkskoy İdentichnosti. *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu* (685-702). Eskişehir, 2014.

Çursin, G. (1929). *Amuleti i Talismanı Kafkazskih Narodov*. Mahaçkala.

Djikejev, A. (1991). *Oçerki Proishojdeniya i Formirovaniya Turkmenskogo Naroda v Epohu Srednevekoviya*. Aşkabad.

Erhat, Azra. (2003). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Esbergenov H. E., Atamuratov T. (1975). *Traditsii i ih preobrazovaniya v gorodskom bitu Karakalpakov*. Nukus.

Esbergenov H. E., Hoşniyazov J. H. (1988). *Etnografiçeskiye motivi v Karakalpakskom folklore*. Taşkent: FAN.

Gudkova, A., Livşits, V. (1967). Noviye Horezmskiye Nadpisi iz Nekropolya Tok-Kali i Problema Horezmskoy Eri. *Vestnik*, 1.

Gulyamov, Ya. (1957). *İstoriya Orosheniya Horezma s Drevneyshih Vremen do Segodnyashnih Dney*. Taşkent: Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Basımı.

Gumilev, Lev. (2014). *Evraziya*. Moskva: Ripol Klassik.

Gülensoy, Tuncer. (2011). *Barbar Türkler*. Ankara: Akçağ.

Güngör, Harun. (2004). Lev Nikolayeviç Gumilev'in Eserlerinde Türklerin Dini Hakkında Bazı Notlar. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Mart 207, 43-44.

Herodot. (1972). *İstoriya v Devyati Knigah*. 1, 2, 4. kitaplar. Leningrad.

Hojaniyazov, G. (1989). Arheologichekiye İssledovaniya Nekropolya Mizdakhan. *Vestnik*, 3.

İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İnan, A. (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İnostrantsev, K. (1918). Neskolko Slovo o Verovaniyah Drevnih Turok. *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*. Cilt 5. Petrograd.

İvanov, S. (1987). Chislovaya Simvolika i Pol v Predstavleniyah i Obryadah Narodov Sredney Azii. *Strani i Narodi Vostoka*. Moskva, XXV.

İvanov, S. (1979). *Skulptura Altaytsev, Hakasov i Sibirskih Tatar*. Leningrad.

Jdanko, T. A. (1947). Etnograficheskaya Razvedka v Chimbayskom Rayone. *Kratkiye Soobsheniya İnstituta Etnografii*.

Jdanko, T. A. (1950). Ocherki İstoricheskoy Etnografii Karakalpakov. *Trudi İnstituta Etnografii İmeni Mikluho-Maklaya*. Cilt 9. Moskva-Leningrad.

Jdanko, T. A. (1959). Raboti Karakalpakskogo Etnograficheskogo Otryada v 1956. *Materiali Horezmskoy Ekspeditsii*. Moskva.

Kafesoğlu, İbrahim. (1992). Kültür ve Teşkilat. *Türk Dünyası El Kitabı* içinde (ss. 187-236). Cilt 1. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kafesoğlu, İbrahim. (2005). *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Ötüken Neşriyat.

Kalendarniye Običai i Obryadı v Stranah Zarubejnoj Evropi. Vesenniye Prazdniki. (1977). Moskva.

Kalinovskaya, K. (1976). *Vozvrastniye Gruppi Narodov Vostochnoy Afriki*. Moskva.

Kamalov, S. (2001). *Karakalpakların Halk Bolıp Kaleplesiu hem Onun Memleketliginin Tarihinan*. Nukus: Habarşi.

Kamalova, R. (1996). *Traditsionniye Verovaniya v Semeyno-Bitovoy Obryadnosti Karakalpakov (XIX – načalo XX vekov)*. Doktora tezi, Nukus.

Karakalpakskiy Folklor. Karakalpakskiy Skazki. (1977). Cilt 2. Nukus.

Kislyakov, N. (1934). Burh – Gorniy Kozel. *Sovetskaya Etnografiya*, 1-2.

Kislyakov, N. (1937). Ohota Tadjikov Dolini Reki Hingou – v Bitu i v Folklore. *Sovetskaya Etnografiya*, 4.

Kovalevskaya, A. (1956). *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana o yego Puteshestvii na Volgu v 921-922 gg.* Harkov.

Kuzmina, E. (1977). Rasprostraneniye Konevodstva i Kulta Konya u İranoyazichnih Plemen Sredney Azii i Drugih Narodov Starogo Sveta. *Srednyaya Azii v Drevnosti i Srednevekove*. Moskva.

Maksetov, K. (1975). *Folklor ham Edebiyat*. Nukus: Karakalpakstan.

Mambetov, K. (1976). *Ayemgi Karakalpak Edebiyatı*. Nukus: Karakalpakstan.

Mambetullayev, M. (1990). Jenskiye Kultoviye Statuetki s Toprak-Kala (Şavatskaya). *Vetsnik*, 3, 77-82.

Mambetullayev, M. (1983). Koroplastika s Gorodisha Aybuyur-Kala. *Vestnik*, 3.

Mambetullayev, M. (1994). Zoomorfnaya Ruçka s Gorodisha Mizdakhhan. *Vestnik*, 2, 107-109.

Mammadova, Afsana. (2014). Tarihi-Kültürel Gelişim Sürecinde Türk Kadının Konumu. *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu* (ss. 57-76). Eskişehir.

Morozova, A. (1954). *Kultura Domashnego Bita Karakalpakov Nachala XX vekov*. Taşkent.

Oskin, A. (1981). Simvolika Nebesnih Svetil v Petroglifah Vnutrennih Kızıl-Kumov. *Kultura i İskusstvo Drevnego Horezma*. Moskva.

Ögel, Bahaeddin. (1991). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ögel, Bahaeddin. (2003). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ögel, Bahaeddin. (1993). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Radloff, W. (1994). *Sibirya'dan* (Prof. Dr. Ahmet Temir, Çev.). İstanbul: MEB.

Rasony, Laszlo. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Rtveladze, E.V., Mambetullayev, M.M. (1995). Dionisiyskiy Syujet na Drevnehorezmiyskom Sosude. *Vestnik*, 4, 110-113.

Savitskiy, İ. V. (1976). *Gosudarstvenniy Muzey İskusstv Karakalpakskoy ASSR*. Moskva: Sovetskiy Hudojnik.

Sazonova, M. (1970). Ukrasheniya Uzbekov Horezma. *Traditsionnaya Kultura Narodov Peredney i Sredney Azii, Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*. Cilt 26, Leningrad.

Sayımbetov, U. (1990). O Teonime Tanır. *Vestnik*, 2, 160-165.

Snesarev, G. (1969). *Relikti Domusulmanskih Verovaniy i Obryadov u Uzbekov Horezma*. Moskva.

Snesarev, G. (1963). Traditsiya Mujskih Soyuzov v ee Pozdneyshe Variante Narodov Sredney Azii. *Materiali Horezmskoy Ekspeditsii*. Moskva, 7.

Suleymanova, R. (1994). *Doislamskiye Verovaniya i Obryadı Başkir*. Doktora tezi. Ufa.

Şaryar: *Karakalpakskiy Narodniy Epos*. (1984). 13. cilt. Nukus: Karakalpakskiy Folklor.

Şeşen, Ramazan. (2001). *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şpirelman, V.A. (1979). *Domestikatsiya Jivotnih i Religiya. İssledovaniya po Obshey Etnografii*. Moskva.

Şternberk, L. Ya. (1936). *Pervobitnaya Religiya v Svete Etnografii*. Leningrad.

Tolstov, S. (1948). *Drevniy Horezm*. Moskva.

Tolstov, S. (1935). *Perejitki Totemizma i Dualnoy Organizatsii u Turkmen. Problema İstorii Dokapitalisticheskikh Obshestv*. Moskva-Leningrad.

Turan, Şerafettin. (2005). *Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Bilgi.

Utemisov, A. (1966). *Tuslik Aral Balıkşılarının Revolyutsiyaga Deyingi Hojalık Ozgeşeligi*. *Vestnik*, 3, 90-95.

Vainberg, B. İ. (1973). *Udelniy Chekan Rannesrednevekovogo Kerdera. Voprosi Antropologii i Materialnoy Kulturi Kerdera*. Taşkent: İsdatelstvo "FAN" Uzbekskoy SSR.

Valihanov, Ç. Ç. (1961). *Sobraniye Sochineniy v 5 Tomah*. 4-5. cilt. Almaata.

Vamberi, A. (1868). *Ocherki Sredney Azii (Dopolneniye k Puteshestviyu po Sredney Azii iz Hivi i Kungrad i Obratno)*. Moskova.

Vasilyeva, G. (1986). *Magicheskiye Funktsii Detskih Ukrasheniy u Turkmen. Drevniye Obryadi Verovaniya i Kulti Narodov Sredney Azii*. Moskva.

Vasilyeva, G. (1954). Turkmeni-Nohurlı, Sredneaziatskiy Etnograficheskiy Sbornik I. *Trudi İnstituta Etnografii*. Cilt 21. Moskva.

Veletskaya, N. (1978). *Yazicheskaya Simvolika Slavyanskih Ritualov*. Moskva.

Vişnevskaya, O, İtina, M. (1971). *Ranniye Saki Priaralya*. Moskva: Nauka.

Vişnevskaya, O. Rapoport, Y. (1979). Sledi Pochetaniya Ognya v Srednevekovom Horezmskom Gorode. *Etnografiya i Arheologiya Sredney Azii*. Moskva.

Yagodin, V. (1965). İtogi i Perspektivi Arheologičeskogo İzuçeniya Priaralskoy Delti. *Vestnik*, 1. 58-67.

Yagodin, V., Hocayev, T. (1970). *Nekropol Drevnego Mizdahkana*. Taşkent: FAN.

Yeremeev, D. (1990). Tyurk – Etnonim İranskogo Proishojdeniya? (K Probleme Etnogeneza Drevnih Tyurkov). *Sovetskaya Etnografiya*, 3.

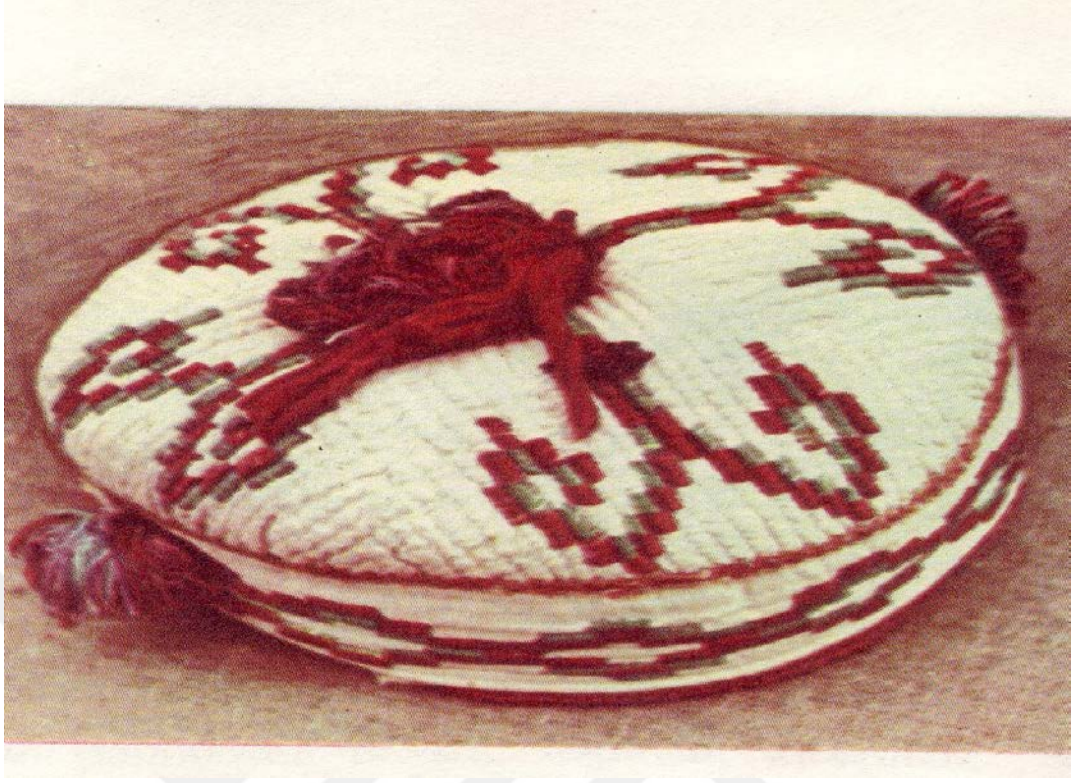
Yılmaz, Salih. (2008). *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EKLER/RESİMLER

Resim 1: Çaprazlama dikiş, artı şeklindeki nakış

Resim 2: Takke (Takıya) adlı baş giysisindeki “Muyuz” şeklindeki nakış

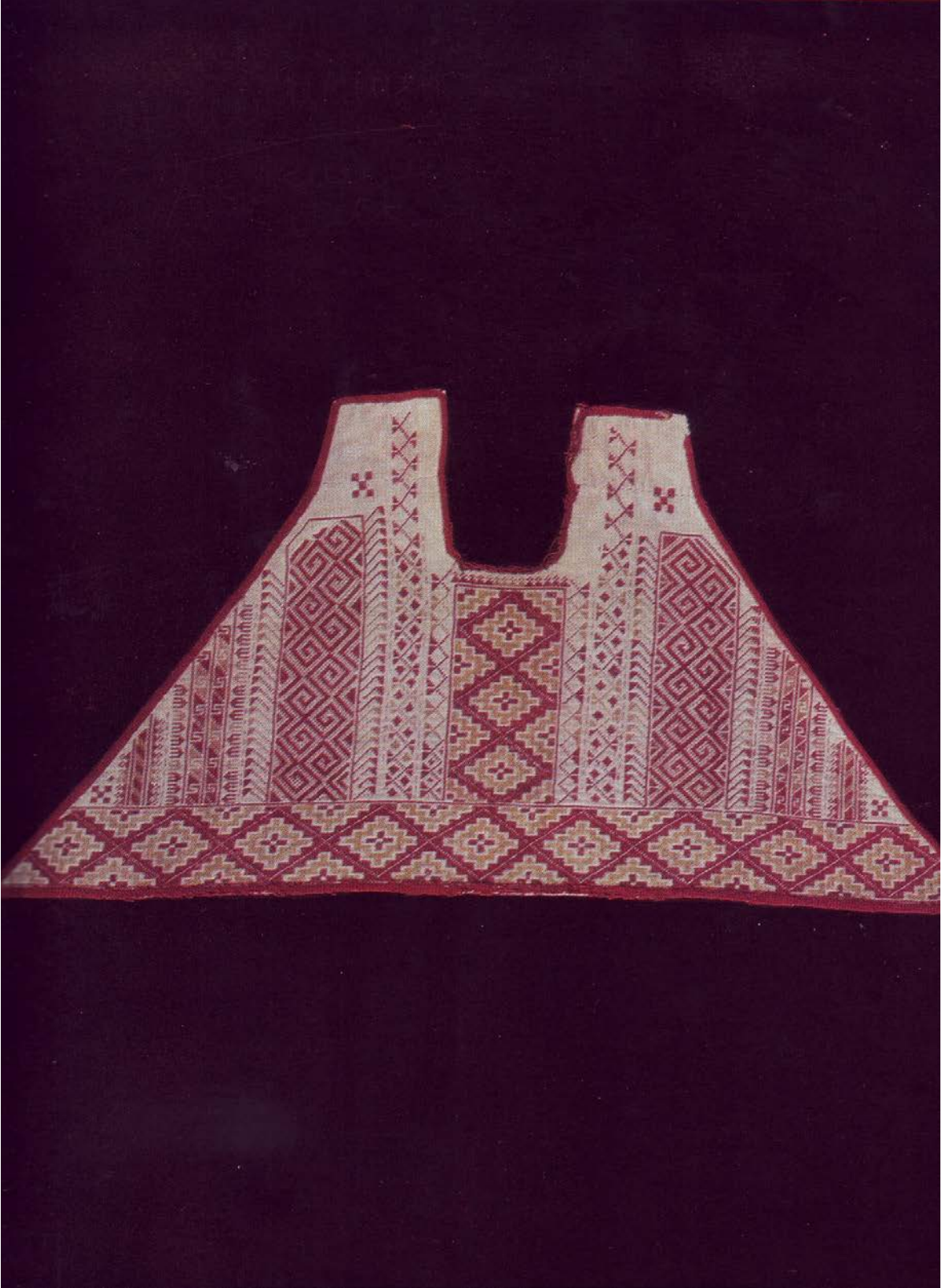
Resim 3: “Muyuz” adlı nakış modeli

Resim 4: Kızıl kimeşek

Resim 5: Takı alt askısının ucu: Baka Tuyme

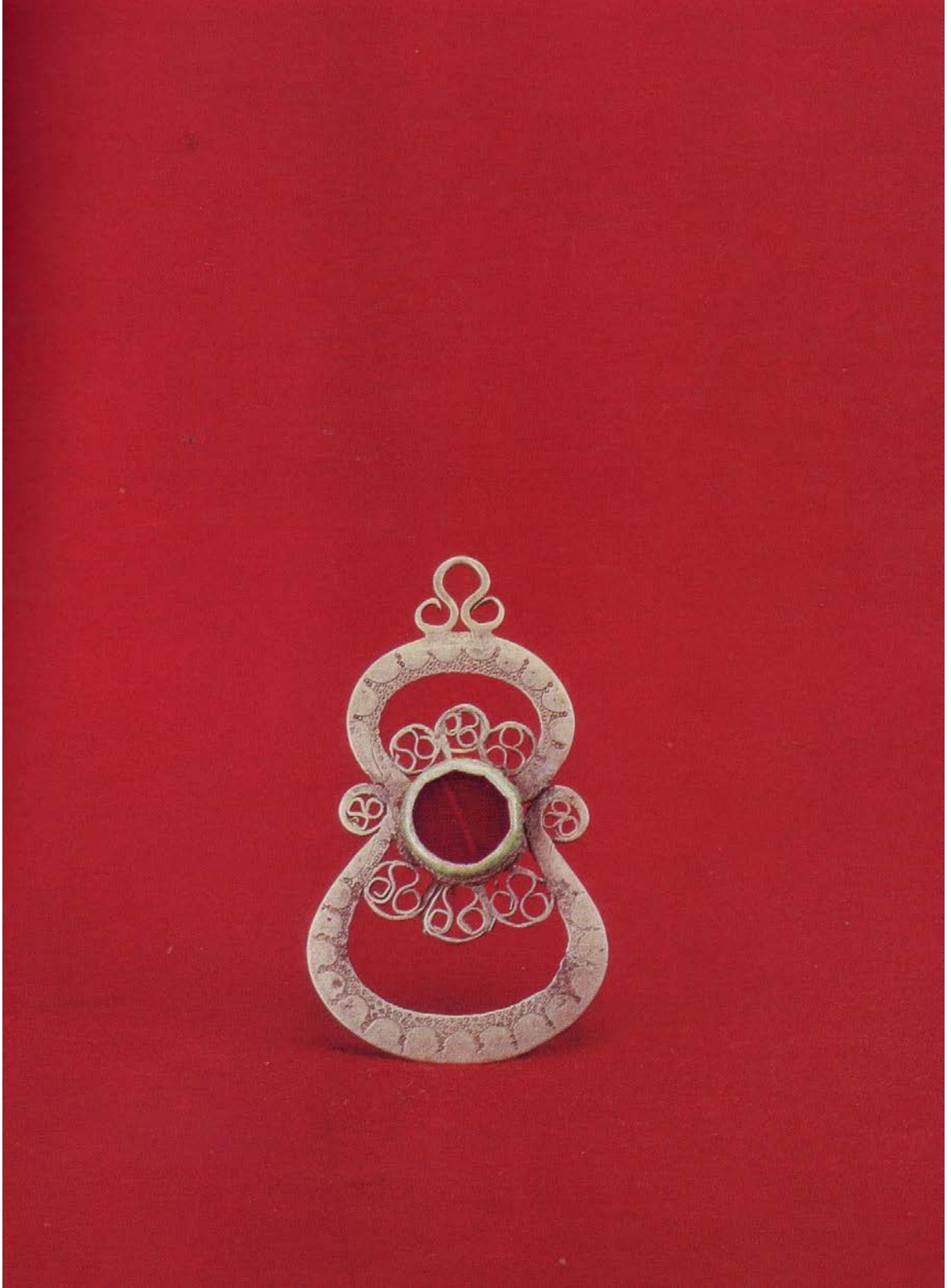
Resim 6: Ak kimeşek

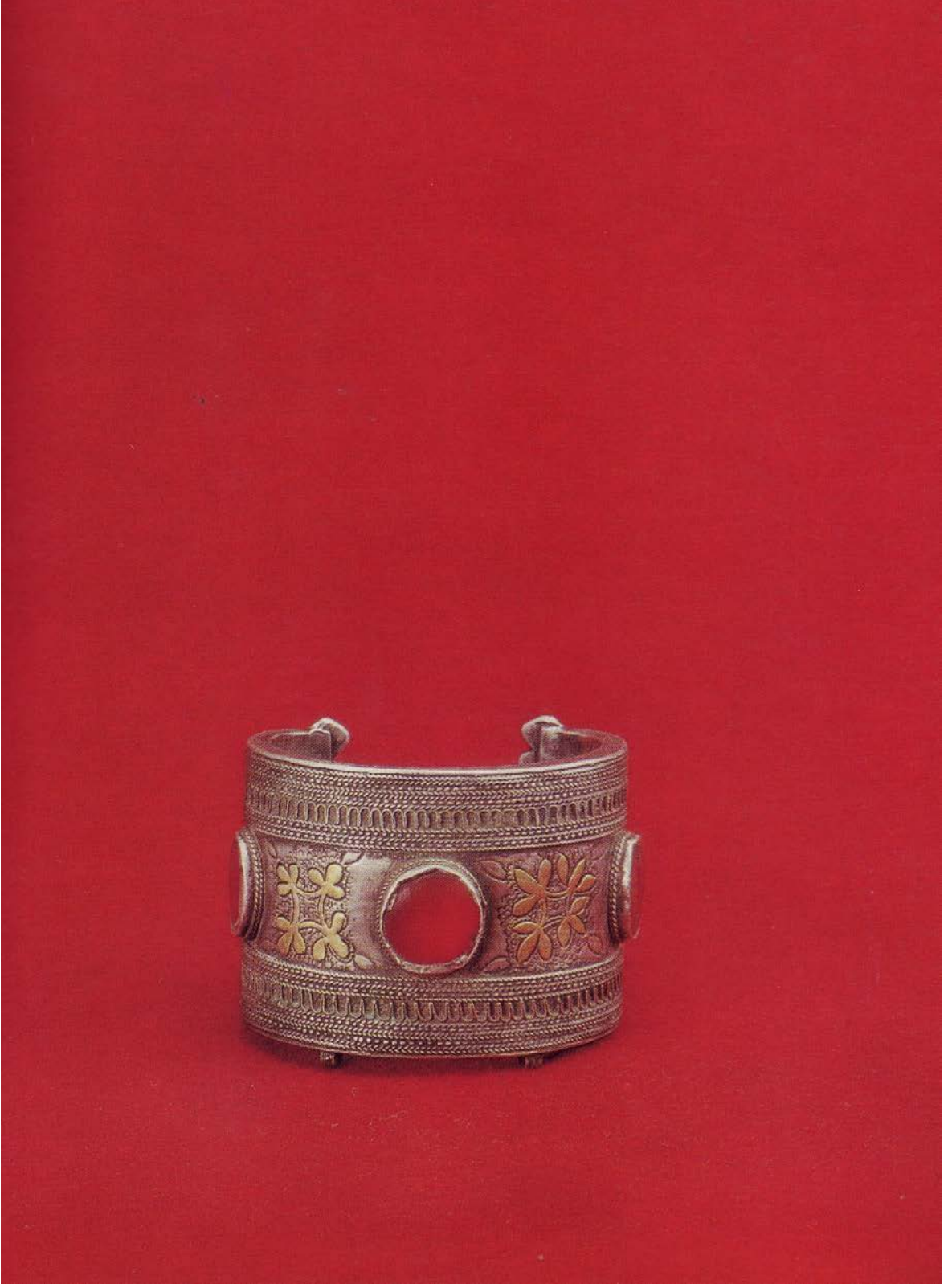
Resim 7: Kızıl Kimeşek: Düğün kıyafeti (kadının duruşu karakuşu hatırlatıyor.)

Resim 8: Saukele

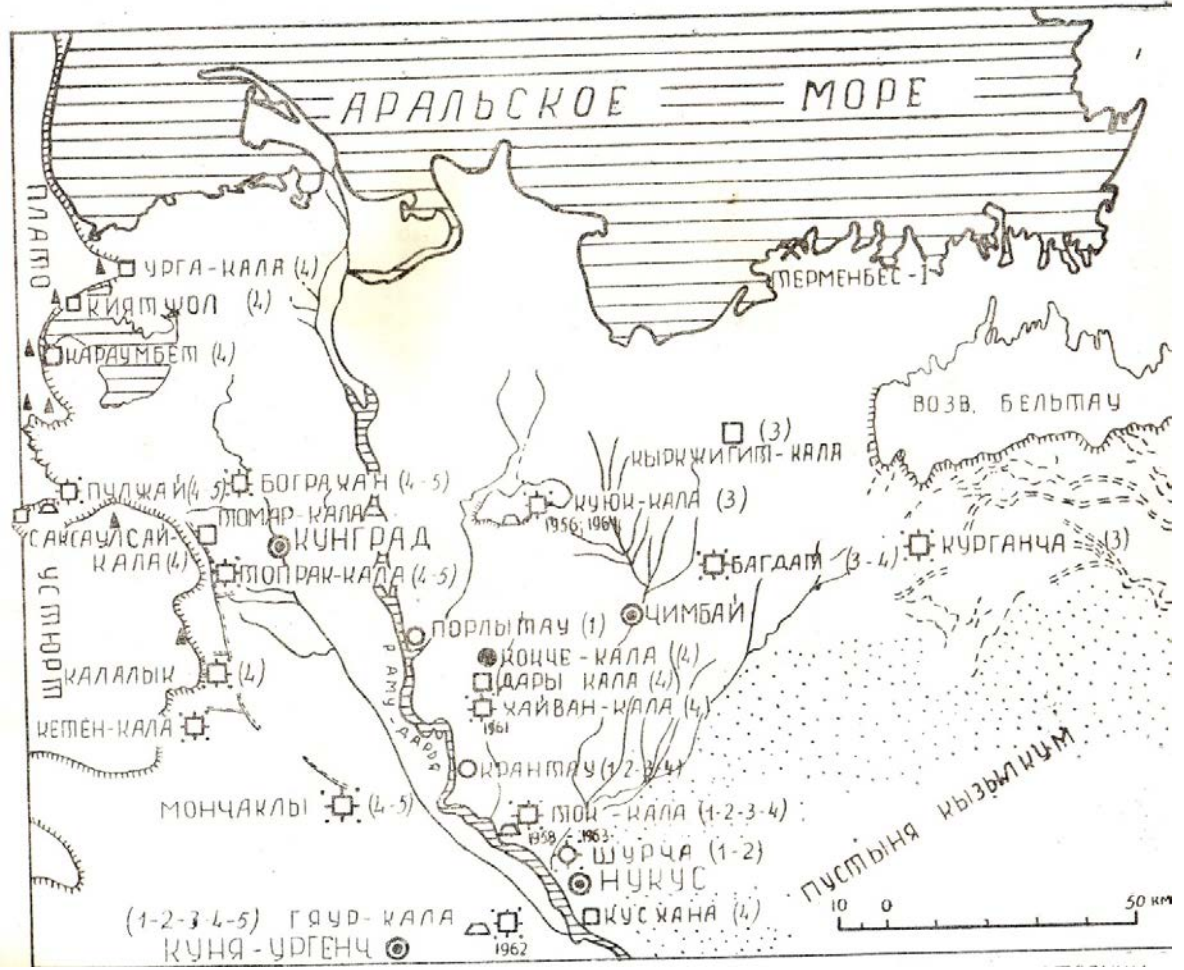

Resim 9: Aşık gilt şalgı

Resim 10: Kaplan tırnaklı bilezik uçları

HARİTALAR

Harita 1: Aral Gölü çevresi eski yerleşim yerlerini gösterir harita. Harita, 1873 yılında Kaulbars tarafından yapılmıştır. (Yagodin, 1965).